

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE
OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

KONFERENSER 90

KYRKOBYGGNAD OCH KYRKORUM

FORSKNINGSFRÅGOR

Kyrkobyggnad och kyrkorum

Forskningsfrågor

Redaktörer:

Jan von Bonsdorff, Ingmar Brohed & Anders Jarlert

Konferenser 90

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH
ANTIKVITETS AKADEMIEN

Kyrkobyggnad och kyrkorum. Forskningsfrågor. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, *Konferenser* 90. Stockholm 2017. 134 s.

Abstract

(Church building and church room – research issues.) This volume presents perspectives on restoration and restoration ideals relating to Swedish churches from different centuries. It is the result of a conference held in 2012, in which some thirty scholars participated. The five essays concern how different restoration ideals have lasted during the centuries. In three contributions examples are given from medieval local churches, in Dalby and Östra Ingelstad in Scania and from Öjebyn church in the northern part of Sweden. In one essay, on the restoration of the baroque cathedral of Kalmar, the architectural aspects are in focus, showing how modern restoration theories have influenced the building. A survey of the different restorations of Uppsala Cathedral up to 1970, is presented, based on a recently finished research project on the cathedral. The final essay, with examples from Scanian medieval churches, discusses how the architect Theodor Wählin changed the restoration ideal from style to contemporary function.

Keywords

Church restoration, ideals and praxis of church restoration, Swedish medieval churches, Dalby kyrka, Öjebyns kyrka, Östra Ingelstads kyrka, Kalmar Cathedral, Uppsala Cathedral, Theodor Wählin

© 2017 Författarna och KVHAA, Stockholm

ISBN 978-91-7402-440-1

ISSN 0348-1433

Utgivare	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (KVHAA, The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities) Box 5622, SE-114 86 Stockholm, Sweden http://www.vitterhetsakad.se
Distribution	eddy.se ab, Box 1310, SE-621 24 Visby, Sweden http://vitterhetsakad.bokorder.se
Omslagsbild	Öjebyns kyrka, Norrbotten Foto: Anna Elmén Berg
Omslag, typografi	Lars Paulsrud
Grafisk form	Bitte Granlund/Happy Book
Tryck	DanagårdLiTHO, Odeshög, Sverige 2017

Innehåll

Förord	7
<i>Stephan Borgehammar</i> : Nordens äldsta bevarade byggnad? Dalby kyrkas värde mellan historia och framtid	9
<i>Anna Elmén Berg</i> : Medeltidskyrkornas modernisering. Exemplet Öjebyns kyrka, Norrbotten	37
<i>Kerstin Barup</i> : Att restaurera en barockkyrka – exemplet Kalmar domkyrka	63
<i>Herman Bengtsson & Jakob Lindblad</i> : Uppsala domkyrkas restaureringar – från medeltiden till 1970-talet	77
<i>Hans Ponnert</i> : Theodor Wåhlin och konsten att restaurera en kyrka	116
Om författarna	133

Förord

Sockenkyrkonätverket arbetar i nära anknytning till Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Syftet är att bevaka och sprida kunskap om landets sockenkyrkor och deras kulturhistoriska värde. Detta sker genom seminarier, publikationer och genom en TV-serie, *Kyrkornas hemligheter* (2013), med en anslutande bok som utgavs samma år.

Hösten 2012 anordnades ett forskningsinriktat seminarium med ett drygt trettio-tal forskare. I föreliggande skrift publiceras nu i bearbetad form merparten av de kortföreläsningar som hölls. Konferensen kom att få en inriktning främst på restaureringsfrågor rörande kyrkobyggnader. Konferensen planerades och genomfördes under ledning av professorerna Jan von Bonsdorff, Uppsala, Ingmar Brohed, Lund och Anders Jarlert, Lund, som också har varit fackredaktörer för konferensvolymen.

Professor Stephan Borgehammar diskuterar i sitt bidrag dateringen av Dalby kyrka i Skåne till 1060 och huruvida kyrkan har andra värden som är mer värdefulla än dess ålder. Han diskuterar också restaureringsteorier och deras framtida eventuella konsekvenser. Föreläsningen har sin bakgrund i den forskningskonferens som hölls kring Dalby kyrka 2010 vars resultat publicerats i boken *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård* (2012), i redaktion av Stephan Borgehammar och Jes Wienberg.

Fil.dr Anna Elmén Berg behandlar norrländska medeltidskyrkor med utgångspunkt från restaureringen av Öjebyns kyrka som ett moderniseringsprojekt med mycket kraftiga ingrepp av arkitekten Johan Thomé. Restaureringen gjordes vid 1960-talets början. Hon tar också upp frågan hur den stått sig i den efterföljande debatten om restaureringar.

Professor Kerstin Barup behandlar teoretiska restaureringsprinciper och praktiska konsekvenser för restaureringen av Kalmar barockdomkyrka.

Herman Bengtsson och Jakob Lindblad beskriver restaureringar av Uppsala domkyrka genom tiderna fram till 1970-talet, mot bakgrund av de restaureringsprinciper som gällt under skilda tider och utifrån den nya kunskap om Uppsala domkyrka som nåtts genom projektet *Sveriges kyrkor*.

Tekn.dr och arkitekten Hans Ponnert belyser hur domkyrkoarkitekten i Lund, Theodor Wählin, vid tiden efter sekelskiftet 1900 representerar skiftet i tidens restaureringsideal, bort från stilenliga ideal. Detta sker utifrån Wählins restaurering av Östra Ingelstorps kyrka i Skåne under det första decenniet av 1900-talet. Ponnerts bidrag har sin bakgrund i hans avhandling *Theodor Wählin, Arkitekten och restaureringskonsten. En yrkesbiografi*, från 2011.

Arkitekt Anders Bodin behandlade i sin föreläsning Helgo Zettervall och restaureringar under senare delen av 1800-talet. Hans bidrag publiceras inte i denna konferensvolym. I stället hänvisas till hans avhandling som utförligt behandlar Zettervalls verk. Henrik Widmarks föreläsning har inte varit tillgänglig för publicering.

Till Kungl. Vitterhetsakademien framförs ett varmt tack för att skriften intagits i serien Konferenser.

Jan von Bonsdorff, Ingmar Brohed och Anders Jarlert

Nordens äldsta bevarade byggnad?

Dalby kyrkas värde mellan historia och framtid

Stephan Borgehammar

Dalby kyrka i Skåne brukar dateras till cirka år 1060. Ofta beskrivs den som Nordens äldsta stenkyrka (fig. 1). Om det är sant skulle den till och med kunna vara Nordens äldsta bevarade byggnad. Är den det?

Frågan inbjuder till eftertanke och motfrågor. Först värjer vi oss kanske mot det höga anspråket. Det skaver mot Dalby kyrkas plats i vårt medvetande och i vår värdehierarki. Innan vi delar ut en sådan utmärkelse måste kandidatens värdighet ställas bortom alla tvivel. Vi frågar oss: Är dateringen till år 1060 korrekt? Vad syftar den på – kyrkans grundläggning eller dess invigning? Vilka konkurrenter har Dalby kyrka om titeln och vad vet vi om dem? Och vad menar vi med bevarad? Är en tillräckligt stor del av den ursprungliga kyrkan i Dalby bevarad och är den tillräckligt väl bevarad?

Denna artikel ger en hjälp på väg mot att besvara några av dessa frågor, men vill först och främst ställa en mer grundläggande fråga. Om Dalby kyrka visar sig vara Nordens äldsta bevarade byggnad, är detta då det viktigaste vi har att säga om den? Ålder har onekligen betydelse för ett föremåls värde. Tidens tand tär ständigt på det materiella kulturarvet. De föremål som kan förbinda oss med vår äldsta historia är få och därför dyrbara. Men frågan måste ändå ställas: Har inte Dalby kyrka *andra* egenskaper som är mer värdefulla än dess ålder? Vilka skulle dessa i så fall kunna vara? Och vilken betydelse får vår värdering av Dalby kyrka – vårt *sätt* att uppfatta dess värde – för hur vi väljer att vårda kyrkan i framtiden?

De nämnda frågorna kommer jag att bearbeta i tre steg. Först dryftar jag Dalby kyrkas ålder och ger en ganska utförlig översikt av dess historia, som jag indelar i åtta faser. Här lyfter jag fram kyrkans dokumentvärden, vilka är många och stora. Sedan diskuterar jag mer kortfattat kyrkans upplevelsevärden och vad jag kallar dess nyttovärden. Med nyttovärden menar jag de förtjänster och brister som kyrkan har ur brukarnas, främst

Fig. 1. Dalby kyrka från söder. Foto: Stephan Borgehammar, 12 november 2012.

Dalby församlings, perspektiv.¹ En diskrepans kommer att framträda mellan höga dokumentvärden å ena sidan och mediokra upplevelse- och nyttovärden å den andra. I ett tredje steg diskuterar jag hur man hanterar denna diskrepans i dag och hur den skulle kunna hanteras i framtiden. Jag kommer att påstå att Dalby kyrkas framtid – liksom alla kyrkors och andra historiska byggnaders framtid – till stor del bestäms av hur vi väljer att den ska uppfattas och uppskattas, vilket speglas i hur vi skriver och talar om den. Våra ord skapar verklighet. De har kraft att bygga upp och förgöra, att bevara och förändra.

¹ Jag vill undvika termen bruksvärde, eftersom den normalt endast syftar på det ekonomiska värdet. När det gäller innebörden i termerna dokumentvärde och upplevelsevärde hänvisar jag till Unnerbäck 2002, s. 21–25; tillgänglig elektroniskt: <http://www.raa.se/publicerat/9789172096073.pdf> [2017-06-19].

Dalby kyrkas historia

Dalby kyrkas ålder antyds av två historiska uppgifter. I Lunds domkyrkas nekrologium står att kung Sven Estridsson (1047–1076) var den som först byggde en kyrka i Dalby.² Av Adam av Bremen får vi veta att kung Sven indelade Skåne i två stift, Lund och Dalby, och placerade Eginio som biskop i Dalby.³ Denna händelse dateras numera till år 1059.⁴ Att en biskop behöver en kyrka är uppenbart, men ingen bevarad text säger något om huruvida Eginio (död cirka 1071)⁵ kom till en färdig kyrka eller till en byggarbetsplats, eller om bygget påbörjades när han kom dit. Genom ett studium av allt tillgängligt källmaterial – historiska vittnesbörd, arkeologiska rapporter och den bevarade byggnaden – och genom en kombination av stilhistoriska iakttagelser och plausibilitetsresonemang har Georg Welin nått fram till hypotesen att Dalby kyrkas långhus byggdes cirka 1053–1066, det ursprungliga koret och västpartiet cirka 1075–1081.⁶ Än så länge står Welins hypotes oemotsagd. Men för att bekräfta den behövs fasta kronologiska hållpunkter i form av dateringar med en tillförlitlig naturvetenskaplig metod.⁷

Försök har gjorts. Under södra sidoskeppets tak finns ett välbevarat parti av kyrkans ursprungliga murverk. Den 19 juli 2012 inspekterade jag murverket tillsammans med två antikvarier, Gertie Ericsson och Petter Jansson. Vi fann rester av två trädgrenar i murverket, vilka vi tolkade som lämningar efter den byggnadsställning som användes när kyrkan först uppfördes. En flisa från en av grenarna analyserades samma höst med ¹⁴C-metoden och daterades till mellan 1020 och 1160 – tyvärr ett mycket brett tidsspänn. Under våren 2013 analyserades även murbruk från Dalby kyrkas äldsta delar med ¹⁴C-metoden, med lika nedslående resultat.⁸ Ett tag fanns det en förhoppning om att ¹⁴C-dateringen skulle kunna preciseras med hjälp av dendrokronologi, men för närvarande tycks den vägen vara stängd. Även om det vore möjligt att ta ut trädgrenarna ur murverket är de för smala, det vill säga antalet årsringar är för litet, för att de med nu gängse metoder ska kunna ge en hållbar datering.⁹ Tills vidare kan vi alltså varken bekräfta eller dementera Welins hypotes.

2 *Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium*, red. Weibull 1923, s. 69.

3 Adam av Bremen, lib. IV, cap. 2–3, 8, red. Schmeidler 1917 (nytr. 1977, 1993), s. 230f, 235f; svensk övers. av Emanuel Svenberg 1984, s. 205, 208.

4 Gelting 2004, s. 190.

5 Adam av Bremen säger att Eginio dog efter att ha varit biskop i tolv år: lib. IV, cap. 9, red. Schmeidler 1917, s. 237; svensk övers. 1984, s. 211.

6 Welin 2012.

7 Värdet av att kombinera stilhistoriska iakttagelser med exempelvis dendrokronologi, inte bara för att pröva existerande hypoteser utan även för att generera nya forskningsfrågor, visas tydligt i Bonnier 2012.

8 Ansvarig för ¹⁴C-dateringarna av trä i Dalby kyrka var Hans Linderson vid geologiska institutionen, Lunds universitet. Murbruksdateringen är publicerad i Lindroos m.fl. 2014.

9 Muntlig upplysning av Thomas Bertelsen, Nationalmuseet i Köpenhamn, 14 mars 2017.

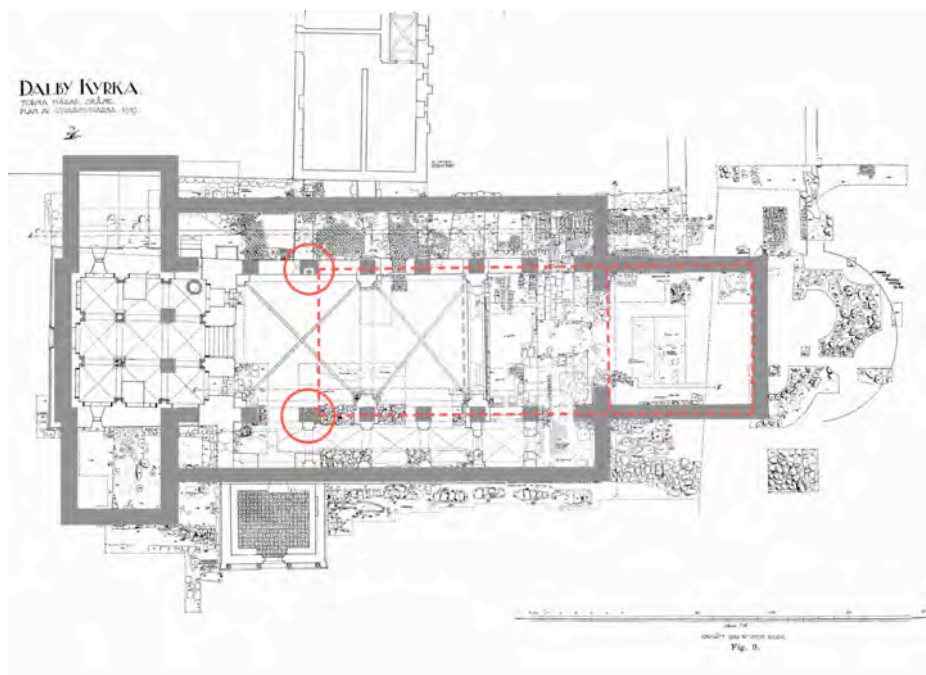

Fig. 2. Dalby kyrkas plan i fas 1, med västparti enligt Georg Welins hypotes. Ritning ur Anjou 1930, s. 34f (fig. 9), bearbetad av Stephan Borgehammar. Cirklarna markerar nischkolonnerna medan de streckade linjerna markerar de proportioner som motsvarar Salomos tempel (jfr s. 14).

Det som i dag återstår av Sven Estridssons kyrka i Dalby är: cirka fyra sjundedelar av södra mittskeppsmurens längd, ända från grunden upp till takkanten; cirka fem sjundedelar av södra sidoskeppet, där dock ytermuren har sänkts något och fönstren har förstörats; samt delar av norra mittskeppsmuren i nuvarande östra travén och i stödmuren i kyrkans nordöstra hörn. Läsaren må själv bedöma huruvida detta räcker för att beskriva den ursprungliga basilikan i Dalby som bevarad! Men låt oss lämna den frågan och i stället se på vad Dalby kyrka kan berätta om sin egen historia.

Fas 1 (cirka 1050 till 1125)

Vi börjar med att närmare betrakta den första fasen i Dalby kyrkas historia. Det är lämpligt att utgå från den planritning som Sten Anjou gjorde 1919 i samband med en stor utgrävning av kyrkan både invändigt och utvändigt.¹⁰ Planritningen innehåller nämligen konturerna av alla de murar som hör till kyrkans olika faser (fig. 2). I fi-

¹⁰ Anjou, 1930, s. 34f (fig. 9).

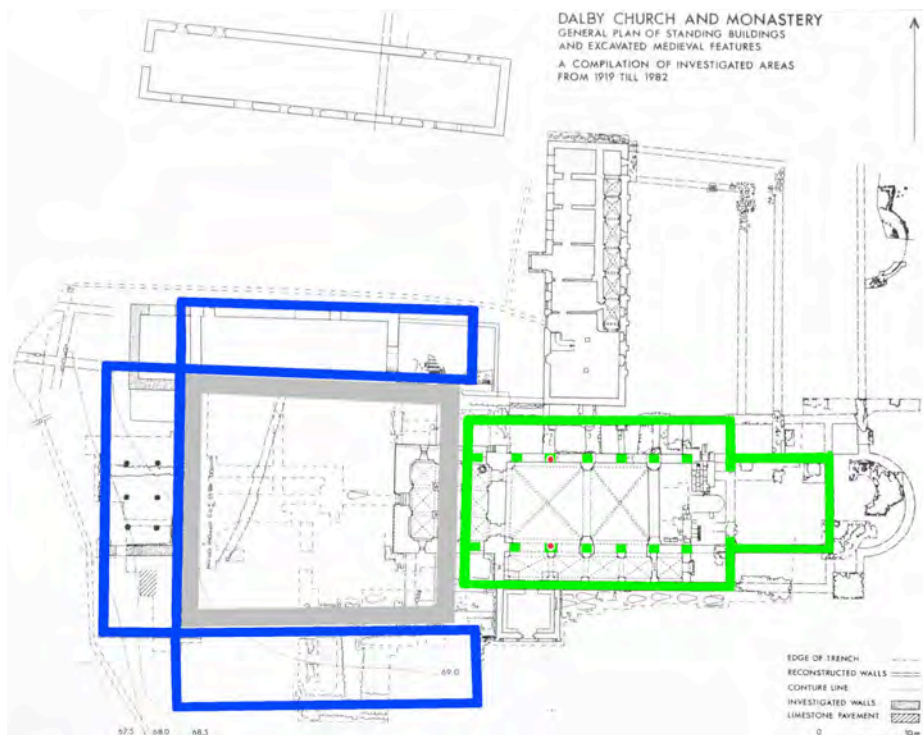

Fig. 3. Förenklad planskiss av Dalby kyrka och de stenhus väster därom som delvis har konstaterats arkeologiskt. Ritning ur Lindabl 1986, s. 13 (fig. 3), bearbetad av Stephan Borgehammar.

guren har de konturer ifyllts som tillhör den äldsta kyrkan i Dalby: en basilika med rakslutet kor.¹¹ Figuren ansluter i huvudsak till Anjous egen rekonstruktion av den äldsta kyrkan, men västpartiet återges enligt det nya, mer genomarbetade förslag som har presenterats av Georg Welin.¹² Vidare uppdagade en utgrävning på 1960-talet väster om kyrkan en anläggning som förmodligen har haft tre huskroppar av sten, varav åtminstone den västra var samtida med den äldsta kyrkan. Anläggningen har av Erik Cinthio tolkats som ett kungligt palats, men några säkra indikationer på dess ändamål finns inte. Den kan lika gärna ha varit biskopligt residens eller ett kloster eller en kombination av dessa.¹³ Helt säkert är att Egino, senast i samband med att han blev biskop av Lund cirka 1066 och de båda stiftet Lund och Dalby slogs ihop, inrättade en gemenskap av regulära kaniker att ta hand om Dalby kyrka och att denna gemenskap

¹¹ Ibid., s. 47 (fig. 16).

¹² Welin 2012, s. 192, fig. 13 a–b. Jfr Ericsson 2012, s. 240 med fig. 3.

¹³ Wienberg 2012, s. 23f, 43–51.

under loppet av 1100-talet utvecklades till ett augustinkloster.¹⁴ Hela anläggningen inklusive kyrkan kan schematiskt presenteras som visas i fig. 3.

Låt oss nu stanna vid några väsentliga drag i det som ännu återstår av den första kyrkan. Porten in till södra sidoskeppet är bevarad och tycks inte ha genomgått några större förändringar. Tröskelstenen kan mycket väl vara densamma som Egino och Sven Estridsson en gång trampade på. Mittskeppets södra mur består av ursprungligt murverk, bortsett från lagningar efter två kaminrör som höggs in 1892. Murverket frilades vid en restaurering 1936.¹⁵ De ursprungliga fönsteröppningarna i klerestorievåningen är helt igensatta och de fönster som skapades i fas 3 (1250–cirka 1300) är igensatta till hälften, men samtliga fönsters konturer togs fram vid restaureringen och syns i dag tydligt. Det är uppenbart att mycket dagsljus strålade in i den ursprungliga basilikan.

En särskilt intressant detalj i södra mittskeppsmuren är en kolonn som står insatt i en nisch i den västligaste pelaren. Dess enda kända motsvarighet är en likadan kolonn – eller snarare två motstående kolonner, en i söder och en i norr – i västra änden av mittskeppet i Mariadomen i Hildesheim. Kolonnerna i Hildesheim dateras numera till så tidigt som 1030-talet.¹⁶ Men vad betyder dessa nischkolonner, som utmärker sig genom form och placering men inte har till funktion att bära något?

På planritningen i fig. 2 på sidan 12 är kolonnen i Dalby markerad med en cirkel, liksom dess i dag försvunna tvilling i norr.¹⁷ De streckade linjerna i figuren visar att koret bildar en kvadrat, långhuset mellan koret och kolonnerna exakt två kvadrater. Vad betyder det? Ur Bibeln kan vi utläsa att kung Salomos tempel i Jerusalem hade ett långhus som var dubbelt så långt som det var brett samt ett kor av samma bredd som var kvadratisk.¹⁸ Framför ingången till templet, på var sida om porten, stod två kolonner eller pelare som kallades Jakin och Boas.¹⁹ Dalby kyrka härmar alltså Salomos tempel. Fast egentligen handlar det inte om att härma. På medeltiden ansåg man att templet var en symbol för det kristna livet. En kristen människa skulle vara som prästerna i templet. Prästerna tvättade sig noga innan de gick in i templet, sedan ägnade de sig åt bön och praktisk tjänst därinne. På samma sätt ska en kristen tvätta sig i dopet, därefter ägna sitt liv åt bön till Gud och tjänst åt medmänniskan. Efter jordelivet väntar det himmelska livet, som symboliseras av koret.²⁰

Dalby kyrka är alltså konstruerad som en biblisk symbol för det kristna livet och

¹⁴ Borgehammar 2012a, s. 291–299.

¹⁵ Blomqvist 1936.

¹⁶ Krüger 2012, s. 210–212 med fig. 18 a–c.

¹⁷ Kapitålet till den norra kolonnen är återfunnet och förvaras i dag i Lunds universitets historiska museum. För en redogörelse för fyndet, se Rydbeck 1933.

¹⁸ 1 Kung. 6:2, 16f, 20.

¹⁹ 1 Kung. 7:15–22, 41f; 2 Krön. 3:15–17 och 4:12f.

²⁰ Se t.ex. Bede Venerabilis, *De templo*, lib. II, 18.4, red. Hurst, 1969, s. 198f; engelsk övers.

Bede, *On the Temple*, 1995, s. 74f.

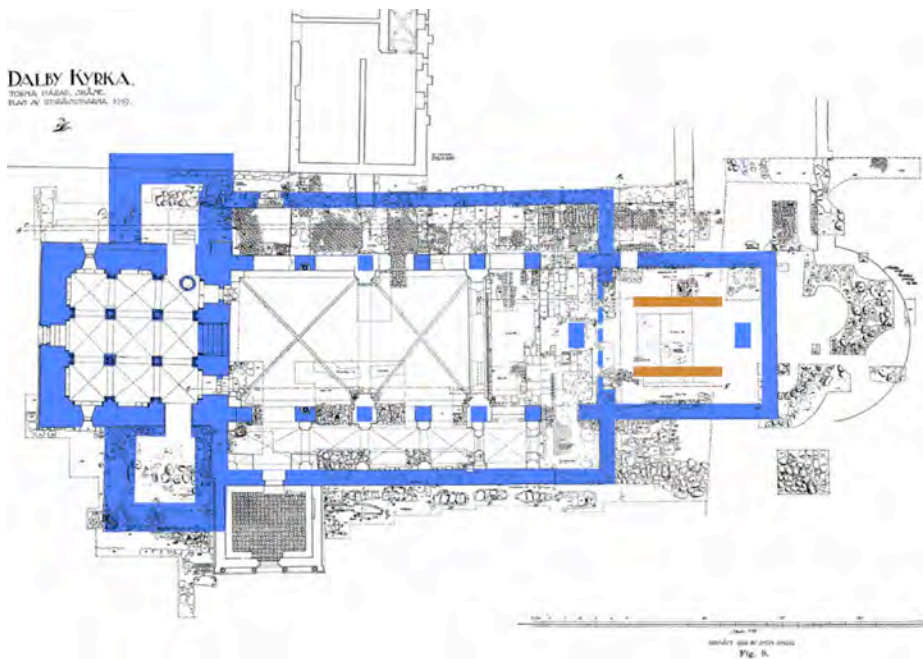

Fig. 4. Dalby kyrkas plan i fas 2. Ritning ur *Anjou* 1930, s. 34f (fig. 9), bearbetad av Stephan Borgehammar. Altarnas och korstolarnas placeringar är hypotetiska.

evigheten. Av detta lär vi oss något om hur man tänkte och trodde i Skåne på 1000-talet, något som inga texter från denna tid berättar. Men inte nog med det. Vi kan också se ett samband med det faktum att Egino, enligt Adam av Bremen, ägnade sig åt mission. Särskilt i Blekinge och på Bornholm hade han stora framgångar.²¹ Rimligen har de hedniska hövdingar som Egino omvände kommit till Dalby för att döpas, och där imponerats av den nya tidens djupa tankar och storartade byggnadsverk.²²

En annan sak värd att nämna från denna tid är att kyrkan hade en förgylld bronskrona av samma typ som den magnifika Hezilokronan i Mariadomen i Hildesheim, om än något mindre. Sannolikt hängde den i östra delen av långhuset.²³ Ebbe Nyborg har föreslagit att kung Harald Heins grav befann sig därunder.²⁴

²¹ Adam av Bremen, lib. IV, cap. 8, red. Schmeidler 1917, s. 236; svensk övers. 1984, s. 208, 211.

²² Min tolkning av nischkolonnen i Dalby kyrka har jag utvecklat i detalj i Borgehammar 2012b, s. 72–82. Om Eginos missionsverksamhet, se Gelting 2012.

²³ Cinthio 2012, s. 447–452.

²⁴ Nyborg 2012, s. 159.

Sammanfattningsvis har vi i fas 1 talat om att Dalby kyrka var en del av en stor anläggning skapad av kung Sven Estridsson. Vi har reflekterat över vad nischkolonnen kan berätta om 1000-talets tänkande och missionsverksamhet. Slutligen har vi nämnt en stor ljuskrona och en kungagrav, belagda i skrift men inte bevarade.

Fas 2 (cirka 1125 till cirka 1250)

Någon gång cirka 1110–1160²⁵ konstruerades en romansk förhall i väster flankerad av två smäckra torn, vilket gav en plan som i fig. 4. Anjou fann även spår av förberedelser till ett tvärskepp, som eventuellt skulle ha försetts med små flankerande torn, i likhet med exempelvis domkyrkan i Bamberg. Av detta blev inget. Vi vet inte ens säkert om de båda sidotornen i väster fullbordades.²⁶ Men förhallen byggdes och står kvar än i dag.

När man betraktar den från väster ser man en ingång på markplanet med ett litet runt fönster ovanför (fig. 5). Det lilla runda fönstret sitter i själva verket högst upp i en igenmurad dörröppning på andra våningen, av samma storlek som dörröppningen nedanför. Sannolikt har en svalgång förbundit den övre dörröppningen med anläggningen väster om kyrkan. Om anläggningen betraktas som ett palats är det kanske rimligt att, som Erik Cinthio, tolka förhallens övervåning som en kunglig loge. Men palatstolkningen är inte självklar, och idén att många kyrkor vid denna tid hade en loge i väster som var reserverad för kungen eller en lokal storman är i dag starkt ifrågasatt av forskningen.²⁷ Jag avstår därför från att säga något om förhallens övervåning, som ändå inte har kvar mycket av sin ursprungliga karaktär. Låt oss i stället betrakta botenvåningen!

Portalens omfattning är problematisk. Den verkar sekundärt insatt i det omgivande murverket – eller så är det omgivande murverket starkt förändrat. På tympanon finns en relief som avbildar Simsons kamp med lejonet. På 1100-talet tolkades denna episod vanligen som en förebild för hur Kristus kämpade med djävulen och besegrade honom på korset. Den förknippades särskilt med påskfrändet, till exempel i sekvensen *Ecce dies celebris*, en sång för påsknattens mässa författad av augustinbrodern Adam av S:t Victor.²⁸

25 Dateringar i litteraturen: 1110–1120-tal (E. Cinthio), 1123–1130 (W. Anderson), 1125–1135 (V. Lorenzen), 1125–1150 (J. B. Løffler m.fl.), ca 1130 (M. Rydbeck), ca 1140 (S. Anjou), ca 1160 (G. Welin), 1100-talets första hälft (E. Cinthio), 1100-talets andra hälft (A. Tuulse); för utförliga hänvisningar, se Wienberg 2012, s. 37.

26 Anjou 1930, s. 83, fig. 36, presenterar det utseende som Dalby kyrka förmodligen planerades få i plan och perspektiv. Ericsson 2012, s. 243, fig. 4, ger en rekonstruktion av byggnaden som den faktiskt kan förmodas ha sett ut i fas 2.

27 Wienberg 2012, s. 33; Borgehammar 2012b, s. 59–63; Krüger 2012, s. 197–199 (med litt.).

28 De aktuella verserna på latin och svenska med kortfattad analys i Borgehammar 2010, s. 72.

Fig. 5. Dalby kyrka från väster. Foto: Stephan Borgehammar, 2012.

Fig. 6. Förhallen i Dalby kyrka med kyrkans dopfunt infälld. Fotomontage: Stephan Borgehammar, 2008.

Går vi in genom dörren hamnar vi i ett elegant romanskt rum med nio valv, ett altare i öster och en brunn i det nordöstra hörnet (fig. 6). Den dopfunt som har monterats in i bilden står i själva verket alltsedan restaureringen 1936 längst bak i Dalby kyrkas långhus. Men flera skäl, både stilistiska och praktiska, talar för att funten ursprungligen har varit avsedd att stå i förhallen, antagligen i mitten som i fotomontaget. Förhallen har då fungerat som baptisterium och har spelat en särskild roll vid firandet av påsk och pingst.²⁹

Det vi har talat om angående fas 2 är således en ambitiös omgestaltning av kyrkan som verkar ha kommit av sig, en väletablerad hypotes om en kungaloge i väster som i dag är ifrågasatt, och den vackra romanska förhallen som främst tycks ha fungerat som baptisterium. Mer om förhallens symbolik och funktioner och om dopfuntens utsmyckning finns att läsa på annat håll.³⁰

Fas 3 (cirka 1250 till cirka 1300)

Senast vid mitten av 1200-talet försvinner sidotornen och ersätts av ett kraftigt mitt-torn av tegel. Vidare byggs det kvadratiska koret ut, en lektoriemur uppförs mellan kor

²⁹ Ibid., s. 73–76; Borgehammar 2016; Dell'Unto, Nilsson & Wienberg 2013 (digital rekonstruktion).

³⁰ Nilsson 2012; Liepe 2012.

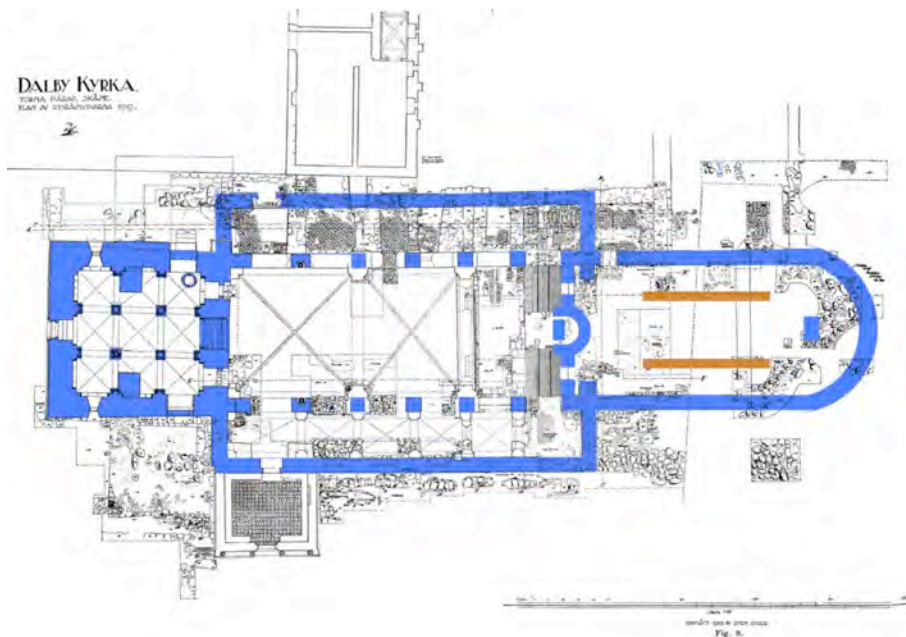

Fig. 7. Dalby kyrkas plan i fas 3. Ritning ur *Anjou* 1930, s. 34f (fig. 9), bearbetad av Stephan Borgehammar. Altarnas och korstolarnas placeringar är hypotetiska.

och långhus, och kyrkan får valv. Planen får det utseende som visas i fig. 7, enligt Sten Anjous rekonstruktion.³¹

Tornets övre västra halva är i dag borta – förmodligen har en brand i ett tornrum vid en i dag okänd tidpunkt orsakat en kollaps – men på norra sidan är det ursprungliga tegelmurverket ovan förhallen väl bevarat. Det blottades i samband med en putsrenovering sommaren 2012 varvid det kunde konstateras att murverket inte bara höll hög kvalitet utan att det också var ovanligt färggrant och vackert (fig. 8).

Valven har en mäktig storlek och höjd och den ursprungliga dekoren är tilltalande i sin enkelhet. Samtidigt får man konstatera att de hantverkare som slog valven inte har varit de allra skickligaste. I Lunds domkyrka och på andra håll där man har slagit valv i romanska kyrkor har man kunnat få dem så smäckra och höga att klerestorievåningens fönster kunnat bevaras. Det har man inte lyckats med i Dalby. I södra sidoskeppet har dessutom sidoskeppsvalvens gördelbågar blivit så låga att de hänger ned under den romanska arkaden, vilket gör ett klumpigt intryck. (Man får förmoda att det såg likadant ut i det försvunna norra sidoskeppet.)

³¹ *Anjou* 1930, s. 99, fig. 46.

Fig. 8. Murverk från 1200-talet i Dalby kyrkas torn, norra sidan. Foto: Stephan Borgehammar, 19 juni 2012.

Vi går vidare till den försvunna lektoriemuren, som med sin altarnisch i mitten flankerad av två dörröppningar framträder tydligt på planskissen. Exakt när lektoriemuren byggdes är inte känt. Ovanför muren har det förmodligen suttit en trabes (tvärbjälke) och på denna en kalvariegrupp. Augustinklostrets sigill, som kan beläggas ända från slutet av 1100-talet, visar en kalvariegrupp som förmodligen ska tolkas som en avbildning av den stora grupp som fanns i kyrkan. Vill man bilda sig en uppfattning av hela arrangemanget kan man söka interiörbilder av domen i Havelberg, där en lektoriemur av samma typ som muren i Dalby, med trabes och kalvariegrupp ovanför, finns bevarad.

För att förstå vilket intryck kyrkan gav och hur den fungerade på 1200-talet behöver man sätta sig in i det dubbla gudstjänstrummet, med en avdelning för munkar i koret och en för lekmän i långhuset, och fundera över hur lektoriemuren har använts och hur den har både sammanbundit de båda rummen och avskilt koret. Men vi får här nöja oss med att konstatera att muren har funnits, att den har fyllt såväl praktiska som estetiska och symboliska funktioner, och att den tillsammans med valven och det kraftiga tornet har skänkt 1200-talets kyrka dess särskilda karaktär.³²

³² För utredningar om lektoriemurars utseende och funktioner, se Källström 2011 och Schmelzer 2004.

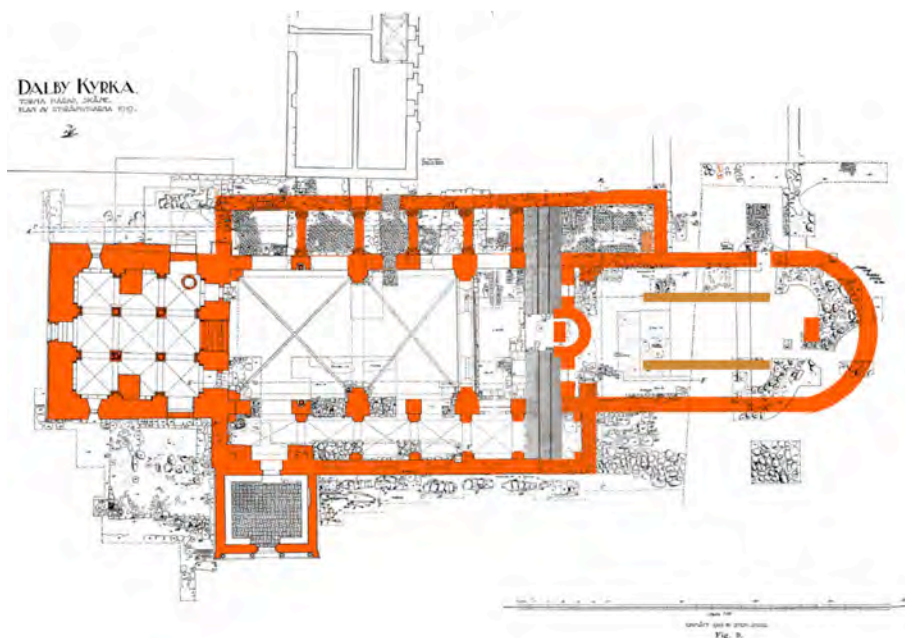

Fig. 9. Dalby kyrkas plan i fas 4. Ritning ur Anjou 1930, s. 34f (fig. 9), bearbetad av Stephan Borgehammar. Altarnas och korstolarnas placeringar är hypotetiska.

Fas 4 (cirka 1300 till 1536?)

Förändringarna i kyrkorummet i denna fas är inte så stora. Det rör sig om en indelning av norra sidoskeppet i kapell och tillkomsten av ett vapenhus – se planritningen i fig. 9. Om vi börjar med vapenhuset, har det sannolikt varit mycket högre än det är i dag. Kraftiga murstöd i södra sidoskeppet mitt emot vapenhusets väggar tyder på att vapenhuset har haft minst två våningar och varit välvt.³³

Ser vi på norra sidoskeppet är det inte bara indelningen i kapell som är slående, utan även skapandet av förbindelser med de klosterbyggnader som senast i början av 1300-talet uppfördes norr om kyrkan.³⁴ Under den här fasen har alltså ett traditionellt kloster med tre byggnadskroppar anslutit till kyrkans norra sida och tillsammans med kyrkan bildat en innergård omgiven av en korsgång.

Frågan är dock hur länge detta arrangemang existerade. En notis i de skånska annalerna berättar om en förödande brand som drabbade klostret den 28 juni år 1388:

³³ Ericsson 2012, s. 247f med fig. 6 & 7.

³⁴ Angående klosterbyggnaderna, se Borgehammar 2012a, s. 307–320; Eriksdotter 1996 och 2005.

”Söndagen före apostlarna Petrus och Paulus festdag brandskadades hela Dalby kloster, hela sockenkyrkan och hälften av klosterkyrkan samt två tredjedelar av byn allvarligt, och då fördes det heliga korset från Dalby kyrka till staden Lund för bedjande om allmosor vid dominikanernas provinsialkapitel.”³⁵ Vi vet att hela övervåningen på den västliga klosterlängan – den än i dag bevarade mangårdsbyggnaden på Dalby kungsgård – har varit avbränd och sedan återuppförts på 1400-talet. Men hur drabbad blev kyrkan?

Kyrkan saknar i dag sitt norra sidoskepp. Försvann det redan 1388? I så fall tog fas 4 slut redan då. Eller reparerades det efter branden för att sedan förstöras under kung Karl Knutssons härjningståg i Skåne år 1452? I så fall varade fas 4 till år 1452. Eller förstördes det norra sidoskeppet slutgiltigt vid någon senare katastrof, som till exempel under vintern 1644–45, då Gustaf Horn härjade i Skåne och Dalby prästgård brändes ner? Då är norra sidoskeppets försvinnande en del av den förfallets och förstörelsens fas som inleds med den danska reformationen år 1536.

Det råder alltså en betydande osäkerhet angående hur länge det omgestaltade norra sidoskeppet var i bruk. Men om det var inrättat för lekfolkets andaktsliv, vilket är rimligt att anta, ger kanske bevarade andaktsbilder en indikation. En träskulptur av S:t Olof finns ännu kvar i kyrkorummet i Dalby medan en träskulptur av S:t Sebastian (Skånes enda bevarade) har blivit flyttad till Historiska museet i Lund. Sebastian är från 1400-talets slut, Olof från 1500-talets början.³⁶ Då de torde ha stått på altaren tyder deras existens på att det fanns ett flertal altaren i Dalby kyrka kring år 1500. Var kan då dessa altaren ha varit placerade? Den närmast till hands liggande tanken är i norra sidoskeppet, med sina arkeologiskt påvisade kapell. Tyvärr kan detta inte bli mer än en hypotes så länge mer precisa dateringar av Dalby kyrkas byggnadsfaser saknas.

Fas 5 (1536 till 1756)

I och med reformationen upphör Dalby kyrka att fungera som klosterkyrka och blir en vanlig sockenkyrka. Den förlorar samtidigt en mängd dyrbara inventarier, vilket följande förteckning över sedermera försvunna föremål som ännu fanns i kyrkan år 1530 vittnar om:

35 *Annales Danici Medii Ævi*, 1920, s. 191: ”1388. Dominica ante festum apostolorum Petri et Pauli combustum est totum monasterium Dalbyense et tota ecclesia parrochialis et medietas ecclesie claustralis et due partes uille dampnose, et tunc sancta crux ducta fuit de ecclesia Dalbyensi ad ciuitatem Lundensem pro elemosina petenda in capitulo prouinciali fratrum prædicatorum.” (Min övers.)

36 Liepe 1995a, s. 252f samt pl. 237 & 298; Liepe 1995b, s. 152, 306.

Item primo et stort monstrantz
 Item et lidet monstrantium.
 Item en sölftafle met 13 belleder
 Item 2 bögher beslagne met sölf oc guld oc ligger ädelstene wdii
 Item 3 bögher beslagne met sölf oc forgylt po bode sider.
 Item et forgylt spann met 17 steene.
 Item et forgylt rögelse kar
 Item 2 forgylte kalke oc 2 forgylte patener.
 Item en forgylt kalk oc huid patenne
 Item en gammel forgylt kalk wden patene.
 Item sölf ample.
 Item et benskrin beslaget met sölf forgylt
 Item et liidet sort horn beslaget
 Item et sölf kors forgylt.
 Item et stort beslageth met guld oc sölf ligger fult af edelstenne.
 Item et Sancte Karine belliide af sölf.
 Item 2 sölfkar af been liggheer helligdom wdii
 Item 1 lidet Sancte Olufs billede po 3 lod forgylt.
 Item et helligdoms kar af been, beslagen af kober forgylt.
 Item et andet sölfkar oc foden af kober 3 crystalle wdii
 Item 1 helligdoms kar af trä oc kober oc 1 Cristal wdii
 Item et kar af trä oc kober met 5 cristalle
 Item et been billede oc met en sölfkrwnne.
 Item 53 Cristalle stenne
 Item conwentis indzegele af solf som äre beseyld
 Item 2 sölfkalke wforgylte met Pattenne som hör her Axzel till.³⁷

Det säger sig självt att sockenfolket i Dalby inte på egen hand kunde hålla den väldiga byggnaden i gott skick sedan den berövats sina rikedomar och inkomster. Dessutom drabbades byn, som ovan nämnts, av härjning under Gustaf Horns krig. År 1685 gav kung Karl XI tillstånd att riva det stora koret. Stenmaterialet fraktades till Malmö och användes i bygget av tyska kyrkan där.³⁸ Dalby kyrka fick då det utseende som den har på den äldsta bevarade bilden, en teckning av Anders Thornborg, gjord cirka 1750 (fig. 10). På Thornborgs teckning syns även ruiner av klostrets östlänga. Några år efter

37 Sven Lagerbring, "Samling av urkunder rörande Dalby", i Lunds universitetsbibliotek (Hist. Sv. Lokalhist. Skåne). Listan har tidigare publicerats i Vide 1963, s. 56f.

38 Anjou 1930, s. 108. Tyska kyrkan revs 1879 och ersattes av Caroli kyrka (numera avkristnad) på samma plats.

Fig. 10. Dalby kyrka och kungsgård från norr. Teckning av Anders Thornborg, cirka 1750, nu i Nationalmuseet, Köpenhamn. Foto: Gunhild Eriksdotter.

att teckningen gjordes, 1755 eller 1756, kollapsade sedan det östligaste av mittskeppets tre valv.³⁹

De nämnda händelserna innebär att kyrkan reduceras till ungefär halva sin tidigare storlek och får sin nutida form.

Fas 6 (1757 till 1891)

Den sjätte fasen inleds med att kyrkan restaureras 1757–1758 och får nya prydnader, bland annat en altaruspsats av den lokale bildhuggaren Johan Ullberg (1708–1778). Från och med nu kan man följa ändringar och reparationer mer i detalj genom bevarade dokument. En detaljerad beskrivning av kyrkan – den första någonsin – försedd med egenhändigt skurna träsnitt som visar kyrkans plan, dopfunten och några inskrifter publiceras av Johan Åkerman i hans *Försök till Beskrifning öfver Hellestads Pastorat* (Lund 1828). Ett par viktiga händelser i fas 6 är att kyrkan får en orgel år 1818 samt att den stabiliseras, först med ankarbjälkar genom långhuset och sedan, år 1841, med en utvändig strävbåge på norra sidan, uppförd av Carl Georg Brunius (se fig. 12 på sidan 27). Brunius öppnar också den sedan länge igenmurade västra ingången till förhallen

³⁹ Ibid., s. 110.

Fig. 11. Dalby kyrkas långhus, västra änden, cirka 1875–1880. Fotograf okänd. Historiska museet vid Lunds universitet.

och tar bort en gravkammare som varit inrättad i förhallens nordvästra hörn.⁴⁰

Viktiga att känna till är också de ingrepp som görs 1852 (eller kanske något år senare), även om de i nästa fas delvis återställs. En stor dörr tas upp mitt i väggen mellan förhallen och långhuset, så att förhallen kan användas som bisättningsrum och kistan enkelt bäras upp i långhuset för begravningsgudstjänsten. På förhallens övervåning inreds en läktare, orgeln flyttas dit och en spiraltrappa skapar förbindelse mellan läktaren och långhuset (fig. 11).⁴¹

Mot slutet av fas 6 installeras värmeugnar (1881) och en ny, större orgel (1884). Således innebär denna fas å ena sidan ett ökande historiskt intresse och en mer kvalificerad vård av byggnaden, å andra sidan en början på ingrepp som förändrar dess historiskt givna gestalt.

⁴⁰ Ranby & Wikerstål 2009, s. 69.

⁴¹ Åtgärderna beskrivs som nära förestående i ett brev från Carl Georg Brunius till biskop Wilhelm Faxé daterat februari 1852. Arkitekten uppges vara Hans Jakob Strömberg och Brunius ger ingreppen sitt gillande. ATA, Brunius anteckningsböcker, bd XIV.

Fas 7 (1892 till 1941)

Denna den näst sista fasen utspelar sig mellan två restaureringar. Den första av dessa äger rum 1892 och karakteriseras främst av praktiska och estetiska hänsyn. Förhallen får cementgolv och cementerade, målade fogar mellan kvaderstenarna. Den västra halvan av norra långhusmuren, som är i mycket dåligt skick, rivs och byggs upp på nytt med tegel. Dragbjälkarna i långhuset byts mot smala järnankare. Golvet beläggs med victoriaplattor. Det igensatta fönstret i klerestorievåningens nordöstra del (jfr fig. 10) tas upp. Alla fönsteröppningar förstoras och ges en enhetlig rundbågeform samt förses med fönsterbågar av gjutjärn och rutor av vitt och ljusgult glas. Sakristian får en ny dörr i öster, också den rundbågig. Det genuint medeltida har ersatts av 1800-talets uppfattning om romansk stil.

I denna skepnad förblir kyrkan till år 1936, då den genomgår en andra större restaurering under ledning av arkitekt Sten Anjou och antikvarie Ragnar Blomqvist. Nu kommer den sedvanliga reaktionen mot 1800-talets värderingar. I stället arbetar man i historiserande anda. Muren mellan förhall och långhus restaureras till vad som kan antas vara dess medeltida utseende, spiraltrappan mellan läktare och långhus rivs, dopfunten får en placering som uppfattas som allmänt medeltida, det vill säga nära ingången till kyrkan, det äldsta murverket friläggs och rännorna efter 1800-talets kaminrör repareras pietetsfullt. Efter ett uppehåll i arbetena restaureras förhallen 1940–1941 på liknande sätt under ledning av professor Otto Rydbeck och arkitekt Erik Lundberg. 1800-talets cementfogar knackas ner, valven renknackas och slammas, cementgolvet ersätts med ett golv av sandstensplattor, ett altare av sandsten uppförs i nischen mitt i förhallens östra mur och ett igensatt fönster i norr återställs.

Därmed inleds fas 8, som är den nuvarande. Om den är inte mycket att säga. Där fas 7 innebar stora och målmedvetna förändringar har fas 8 inneburit ett försiktigt bevarande av status quo. Ett fåtal prydnader har tillförts kyrkorummet, men också installationer för värme, ljus och ljud som knappast kan beskrivas som prydande. Under de senaste femton åren har en inre förändring av kyrkorummet dryftats i församlingen, främst för att komma till rätta med vissa praktiska problem, men inget mer har hittills skett än att altarskranket har tagits bort och bättre handledare installerats vid trappsteg.

Dalby kyrkas upplevelse- och nyttovärden

Det är oomtvistligt att Dalby kyrka bär på betydande dokumentvärden av sällsynt slag. Frågan är dock hur mycket av kyrkans brokiga historia den tillfälliga besökaren kan uppfatta genom att enbart betrakta byggnaden och dess omedelbara omgivning.

Endast en bråkdel, säkert. Men skulle dess historiska karaktär behöva vara så dold som den är i dag? Låt oss höra och reflektera över vad ett par utländska betraktare har skrivit.

Dalby kyrkas puts har sommaren 2012 blivit rengjord, lagad och vittad. Det är därför som kyrkan lyser bländvit i solskenet i fig. 1 på sidan 10. Många tycker att det är vackert. Och en skånsk kyrka *ska* ju vara vitputsad! Men den danske författaren Palle Lauring sätter fingret på ett problem när han skriver: "Dalby kyrkas torso är ett av de viktigaste verken i dansk romansk arkitektur, och även om den är nedsölad med risvälling är den bättre bevarad än domkyrkan i Lund."⁴² Nedsölad med risvälling! Är det bra att kyrkans skavanker – och samtidigt dess ålder och värdighet – döljs under tjocka lager av vit puts? Innebär det inte en i grunden negativ inverkan på vår uppfattning av den?

Kanske har putsen även bidragit till det omdöme som den nederländske konsthistorikern J. J. M. Timmers först spontant formulerade när han i mitten av 1960-talet med viss möda hade letat sig fram till kyrkan. Kan denna bisarrt formade bykyrka, frågade han sig, vara den urgamla helgedom som har spelat en så stor roll i landskapet Skånes historia?⁴³

Jag föreställer mig att det främst är putsen som skapar intrycket av bykyrka medan den bisarra formen är ett resultat av tidens härjningar. Båda problemen skulle kunna åtgärdas med hjälp av en klok restaurering. Men då måste man först komma överens om vilken innebörd begreppet restaurering har i fallet Dalby. Eller, för att uttrycka det i de termer som jag använde inledningsvis: Vi måste välja hur vi vill uppfatta och uppskatta kyrkan samt modifiera vårt sätt att tala och skriva om den.

Från februari till oktober 2012 utfördes underhållsarbeten på Dalby kyrka. Huvudsyftet var att reparera taken, som var i dåligt skick. Samtidigt passade man på att ersätta plåttaken på tornet med taktegel av samma typ som på den övriga kyrkan och den intilliggande kungsgården. En sådan åtgärd hade förordats av Riksantikvarieämbetet redan år 1935.⁴⁴ Men varför denna strävan efter enhetlighet? Om kyrkans utseende blir okomplicerat och tillrättalagt lockas man ju inte att undersöka dess historia. Ett möjligt svar gavs av länsstyrelsen i Skåne län i beslutet som medgav ett byte av takbeläggning på tornet. Länsstyrelsen skrev att man betraktade detta som en *restaurerande* åtgärd, eftersom taktegel "sannolikt [lades] på alla tak i samband med kyrkans omgestaltning på 1750-talet vilken fortfarande till stor del präglar kyrkan".⁴⁵ Det är alltså

42 Lauring 1961 [1952], s. 193 (min övers.). Laurings omdömen om byggnader är allmänt frejdiga: Lunds domkyrkas torn är "tegnebord og ikke arkitektur" medan i Viborg "tårnernes forhold til kirken er latterligt" (s. 194).

43 Timmers 1967/68, s. 101 (min något fria övers.).

44 Ranby & Wikerstål 2009, s. 80.

45 Länsstyrelsen i Skåne län, ärende 433-70332-09, daterat 2010-06-30.

Fig. 12. Gränden mellan Dalby kyrka och klosterbyggnaden (kungsgårdens mangårdsbyggnad) sedd från väster. Foto: Stephan Borgehammar, 12 november 2012.

kyrkans gestalt från 1750-talet och framåt som enligt detta dokument ska bevaras och renodlas. Låt oss bortse från problemet att kyrkans utseende på 1750-talet knappast präglades av enhetlighet. Låt oss även bortse från att den då inte hade taktegel tillverkat i Veberöd på 1940-talet. Den stora frågan är: Varför i all världen skulle man sträva efter att restaurera eller konservera Dalby kyrkas tillstånd på 1750-talet, då den var som mest illa åtgången? Är ordet restaurering överhuvudtaget adekvat i sammanhanget? De vittnesbörd vi har hört från Lauring och Timmers pekar på att Dalby kyrka skulle behöva en restaurering som lyfte fram dess grundkaraktär; de åtgärder som utfördes 2012 var betingade av akuta behov och utfördes med stor omsorg, men att hävda att något av det som då skedde hade med restaurering att skaffa är gravt missvisande. Tvärtom: den medeltida klosterkyrkan doldes ännu mer, karaktären av bisarr bykyrka blev ännu mer påtaglig.

Hur påverkar nu risvälling och bisarra former upplevelsen av Dalby kyrka? Hade man en objektiv skala för upplevelsevärden skulle dess exteriör säkerligen ta hem några poäng för sitt imposanta läge, sitt stora torn och sin säregna silhuett, men det finns åtgärder som skulle kunna höja poängen kraftigt. Takfallen har vid någon tidpunkt i historien gjorts brantare än de ursprungligen var. Fönstren i klerestorievåningen är till hälften täckta av det södra sidoskeppets tak och ser ut som om de har dragit upp en filt under hakan. På samma sätt är ljudöppningen i tornets östra mur delvis täckt av mitskeppets tak. Det skulle gå att göra taken mindre branta och restaurera fönsteröppningarna! Vidare är gränden mellan kyrkans norra vägg och den medeltida klosterbyggnaden (kungsgårdens mangårdsbyggnad) rent tragisk. Kyrkan och klostret, som en gång var sammanfogade, vänder resolut ryggen mot varandra (fig. 12). Det skulle gå att ge kyrkan ett nytt sidoskepp i norr och en förnyad förbindelse med klosterbyggnaden! Även kyrkans stympade längd och bristen på ett kor skulle kunna avhjälpas. Men så stora ingrepp kan inte rättfärdigas enbart genom att hänvisa till att de skulle förhöja upplevelsen av kyrkans exteriör.

Låt oss därför flytta blicken till kyrkans inre, där man också kan diskutera skillnaden mellan nuvarande och en möjlig framtida upplevelse, men där det finns anledning att först och främst ta nyttovärdena i beaktande. En församlings upplevelse av sin kyrka är

Fig. 13. Dalby kyrkas kor från söder. Foto: Stephan Borgehammar, 12 november 2012.

*Fig. 14. Bänkinredningen och nischkolonnen i Dalby kyrka sedda från nordost.
Foto: Stephan Borgehammar, 12 november 2012.*

Fig. 15. Läktaren och dopfunten i Dalby kyrka sedda från öster. Foto: Stephan Borgehammar, 12 november 2012.

Fig. 16. Sydöstra hörnet av förhallens i Dalby kyrka sydvästra valv. Foto: Stephan Borgehammar, 12 november 2012.

ju i hög grad betingad av hur välfungerande man upplever kyrkorummet vara. Följande klagomål är ständigt återkommande:

Koret är mycket trångt (fig. 13 på sidan 28). Eller rättare sagt: det finns inget kor. År 2010 tog församlingen bort altarskranket. Det har gjort det möjligt att ställa en kör framme i kyrkan, men fortfarande kan man inte defilera runt en kista vid begravning och fortfarande är det besvärligt när konfirmanderna ska redovisa.

En bänkinredning av högst medelmåttig kvalitet förtar intrycket av de romanska arkadbågarna och skymmer delvis den unika nischkolonnen. Många upplever att bänkarna skapar en känsla av instängdhet och stelhet (fig. 14). Vidare orsakar avsaknaden av en trappa mellan läktare och långhus besvär för organist och kantor när de både ska spela och leda körsång framme i kyrkan. Dopfontens placering är inte heller optimal (fig. 15).

Stiger man ner i förhallen inser man att det saknas lämpliga förvaringsutrymmen i anslutning till kyrkan. Den är ofta belamrad med stolar, elpiano, värmeelement, städredskap, processionskors med mera (fig. 16). Elinstallationer och armaturer har dessutom i hög grad karaktären av ett provisorium. Att detta inte är ett tillstånd som församlingen eftersträvar är självklart. Omständigheterna gör det svårt att åstadkomma något bättre. Värderad på en skala för nyttovärden skulle Dalby kyrka, så som den i dag ser ut och brukas, få betyget ”opraktisk” eller rent av ”besvärlig”.

Sammantaget finns det en betydande diskrepans mellan Dalby kyrkas dokumentvärden å ena sidan, dessa upplevelse- och nyttovärden å den andra. Att erkänna detta är första steget på väg mot en förändring till det bättre.

Dalby kyrkas framtid

Kanske menar läsaren att jag överdriver. Hur uppfattas kyrkan av den tillfälliga besökaren? Det är säkert väldigt olika. Den uppfattas som ett viktigt stycke dansk historia av de danska turistgrupper som besöker den varje sommar. Om den motsvarar deras förväntningar vet jag inte. Jag har visat den för studentgrupper ett flertal gånger och kan konstatera att det är sällan som någon uttrycker sig direkt negativt, men också sällan som någon blir lyrisk. Jag har hört uppfattningar som att rummet har konstiga proportioner, att det är för mycket skräp i kyrkan, att alla bänkar borde tas bort, att altaruppsatsen borde tas bort samt att förhallen skulle kunna användas mer kreativt. I församlingen vet jag att man värdesätter allt det som byggnaden står för av historia och tradition, men att man också känner av och beklagar dess praktiska brister.

En känd arkitekt som jag visade kyrkan för uttryckte att en byggnad av denna dignitet skulle behöva en husarkitekt. När jag berättade detta för en antikvarie svarade vederbörande: Nej, det får inte bli för fint, historien ska komma människor nära! Min egen åsikt är att Dalby kyrka visserligen aldrig får göras för fin. Det skulle inte stämma med dess historia och karaktär. De som har byggt och byggt om den har inte varit perfektionister. Skador som har uppstått har ofta reparerats nödtorftigt. Men jag håller också med arkitekten om att en byggnad av denna dignitet borde vårdas bättre. Och vad mer är, man borde överväga åtgärder som *dels* gör dess historiskt givna grundkaraktär lättare att uppfatta, *dels* gör den mer lämpad för kyrklig användning på den ganska stora och växande ort som Dalby är i dag.

Som redan nämnts borde en genomgripande restaurering av Dalby kyrka innefatta att man sänkte takfallen och restaurerade de fönsteröppningar som då helt skulle friläggas, att man återgav den ett sidoskepp i norr och förband detta med den bevarade klosterbyggnaden, att man återställde mittskeppet till dess ursprungliga längd (tre valv i stället för två) och att man gav kyrkan ett kor. Till dess att man gör detta kommer kyrkan att förbli en torso och dessutom en opraktisk sådan.⁴⁶

Man kunde dessutom överväga några konserverande och historiserande ingrepp.

46 Ett restaureringsförslag som bl.a. innebar ett återställande av kyrkans längd, sänkning av marknivån i norr och öster, konservering och markering av gamla murar samt framtagning av arkadbågar exteriört i både kyrka och klosterbyggnad lämnades 1923 av Sten Anjou till Kungl. byggnadsstyrelsen som, efter att förslaget tillstyrkts av Sigurd Curman och Otto Rydbeck, lämnade det vidare till Dalby församling: *Lunds Dagblad* 31/7 1923. Förmodligen satte ekonomin kappar i hjulet för genomförandet.

Marknivån på norra sidan är starkt förhöjd, vilket orsakar fuktproblem, och under markytan döljer sig rester av murar och medeltida tegelgolv. Kunde man gräva ut här och inkorporera mur- och golvresterna i ett nytt sidoskepp skulle kyrkans ålder och långa historia framhävas, samtidigt som problemen med fuktvandring kunde lösas. På denna sida av kyrkan ges även möjlighet att genom en lämplig tillbyggnad komma till rätta med förvaringsproblem och bristen på direktförbindelse mellan läktare och långhus.

Ett synnerligen intressant experiment av historiserande slag skulle vara att förse den restaurerade kyrkan med en lektoriemur mellan kor och långhus. En lektoriemur fungerar dels som en markör av korets helighet, dels som ett podium från vilket man kan läsa texter, sjunga sånger och framföra drama. Muren främjar också en sådan arbetsfördelning mellan kor och långhus som redan i dag tillämpas i många kyrkor: Huvudgudstjänsten firas från ett altare vid den avgränsande muren, medan mindre gudstjänster äger rum i det mer intima koret. Under hundratals år uppfattades lektoriemuren som en både praktisk och symbolladdad del av många stora kyrkorum – skulle det inte vara intressant att pröva den på nytt?

En genomgripande restaurering av det slag jag har nämnt (med eller utan lektoriemur) skulle lösa alla de praktiska problem som kyrkans användare i dag upplever. Den är heller inte otänkbar av antikvariska skäl. Pietetsfullt genomförd skulle inga kulturhistoriska värden behöva förminskas eller förvanskas; tvärtom skulle befintliga värden förhöjas och nya tillföras.

Men två faktorer hindrar effektivt en stor restaurering: (1) Den ligger långt bortom Dalby församlings ekonomiska kapacitet – och det finns inget system som tillför extra resurser till före detta domkyrkor och klosterkyrkor av synnerligen högt historiskt värde. (2) Vi har ännu inte bestämt oss för hur vi vill värdera Dalby kyrka och hur vi vill att den ska uppfattas i framtiden.

Hur man uppfattar en gammal kyrkobyggnad eller annan byggnad av historisk dignitet är i mångt och mycket ett val, inte en fråga om tycke och smak. Åtminstone *blir* det ett val, om man gör sig medveten om alternativen och ställer dessa mot varandra.

Vi kan välja att fortsätta betrakta Dalby kyrka som Nordens äldsta stenkyrka. Ja, vi kan våga ta ett extra steg och stolt börja beskriva den som Nordens äldsta bevarade byggnad. Det som händer då är att vi gör den till en klenod och en artefakt, en byggnad som till varje pris måste bevaras, men som inte nödvändigtvis behöver vara tilltalande eller fungera.

Vi kan i stället välja att göra helt om och lägga betoningen på att återge kyrkan dess ursprungliga funktionalitet och skönhet, ja, kanske göra den ännu litet bättre än den någonsin tidigare har varit. Förverkliga dess idé, som Viollet-le-Duc skulle ha sagt – inte i ett fåfängt försök att återskapa det förgångna utan i en kreativ ambition att med

respekt för dess historiska värden göra den praktisk och vacker här och nu. Då skulle lusten att satsa väckas!

Om dessa alternativ inte ter sig lockande skulle en mellanväg kunna vara att återställa så mycket av kyrkans ursprungliga storlek och proportioner och sammanhang med det gamla klosterområdet (Dalby kungsgård) att den på nytt tydligt framträder som en medeltida klosterkyrka, anpassad till ett rikt nutida kyrkolivs behov; stor och vacker, men också med en spännande historia av förfall och återupprättelse som är avläsbar i murarna.

Att säga att allt handlar om vad vi väljer är – det får erkännas – en förenkling. Idealen för god restaureringskonst pendlar sakta mellan ytterligheterna konservering och renovering. De huvudsakliga argumenten för olika hållningar aktualiseras om och om igen – i takt med att pendlingen äger rum. Då och då genombryts de av en praktisk-estetisk princip: att byggnader framför allt ska uppfattas som funktionella och sköna av samtidens människor.⁴⁷ Pendeln har nu ganska länge befunnit sig i läget konservering och måhända anar man början till en rörelse i motsatt riktning, eller i varje fall allt frekventare genombrott av den praktisk-estetiska principen.

Det är inte min önskan att ta ställning till vad som är de rätta principerna för byggnadsvård och restaurering; jag tvivlar på att några alltid och allom giltiga principer ens går att formulera. Det jag här har önskat lyfta fram är att varje gammal byggnad kan betraktas på flera olika sätt – vi kan betona det ena eller det andra, tala med entusiasm om vissa egenskaper och förbigå andra med tystnad – och att byggnadens framtid i hög grad är beroende av hur vi *talar* om den, baserat på hur vi har valt att betrakta den. Våra uppfattningar, klädda i ord, skapar förutsättningarna för vård och vanvård, utveckling och förfall.

När det specifikt gäller Dalby kyrka väljer jag personligen att betrakta och tala om den som en medeltida klosterkyrka med en ovanligt lång och spännande historia och med en potential att både tydligare berätta om sitt förflutna *och* hårbärgera ett levande, modernt kyrkoliv – om det nu var någon som undrade.

47 En utmärkt sammanfattning av argument och principer i monumentvårdsdebatten under 1800-talet och det tidiga 1900-talet jämte författarens egna reflektioner över restaureringskonstens till synes olösliga dilemma återfinns i Kåring 1992, s. 345–370.

REFERENSER

Otryckt material

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), Carl Georg Brunius anteckningsböcker, bd XIV.

Litteratur

- Adam av Bremen (1917 [nytr. 1977, 1993]), *Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, red. Bernhard Schmeidler. MGH SS rer. Germ. 2. Hannover–Leipzig.
- Adam av Bremen (1984), *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Övers. Emanuel Svenberg. Stockholm.
- Anjou, Sten G. A. (1930), *Heliga Korsets kyrka i Dalby samt de äldsta kyrkorna i Lund, Roskilde och Odense. Undersökningar till 1000-talets arkitekturhistoria*, Göteborg.
- Annales Danici Medii Aevi* (1920), red. Ellen Jørgensen. Köpenhamn.
- Beda Venerabilis (1969), *Opera exegetica 2A. De tabernaculo. De templo. In Ezram et Neemiam*, ed. D. Hurst. Corpus Christianorum: Series Latina, 119A. Turnhout.
- Bede (1995), *On the temple*. Övers. Seán Connolly, inl. Jennifer O'Reilly. Translated Texts for Historians, 21. Liverpool.
- Blomqvist, Ragnar (1936), Iakttagelser i Dalby kyrka under restaureringen 1936. *Tidskrift för konsthvetenskap*, 19:4, s. 123–132.
- Bonnier, Ann Catherine (2012), Konsten att datera en kyrka. I: Olle Ferm & Mia Åkestam (red.), *Härnevi kyrka och socken. Perspektiv på ett uppländskt lokalsamhälle under medeltiden*. Sällskapet Runica et Mediævalia, Scripta maiora 7. Stockholm, s. 30–51.
- Borgehammar, Stephan (2010), Ett Jerusalem i Skåne. I: Anita Larsson (red.), *Dalby kyrka. Om en plats i historien*. Lund, s. 64–77.
- Borgehammar, Stephan (2012a), Kanikerna i Dalby. Tre studier. I: Stephan Borgehammar & Jes Weinberg (red.), *Locus Celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*. Göteborg, s. 291–326.
- Borgehammar, Stephan (2012b), Symboler i Dalby. I: Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus Celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*. Göteborg, s. 54–87.
- Borgehammar, Stephan (2016), Från påskdop till vardagsdop. Om en obemärkt revolution. I: Martin Berntson & Anna Minara Ciardi (red.), *Kyrklig rätt och kyrklig orätt – kyrkorättsliga perspektiv*. Bibliotheca theologiae practicae, 97. Skellefteå, s. 355–370.

- Cinthio, Maria (2012), Återfunna fynd och andra pusselbitar. Om inventarier, patrociner och patroner. I: Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus Celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*. Göteborg, s. 447–460.
- Dell'Unto, Nicolo, Nilsson, Ing-Marie & Wienberg, Jes (2013), Förhallen i Dalby som dopkapell – en digital rekonstruktion. *Ale*, 4, s. 12–23.
- Ericsson, Gertie (2012), Heliga korsets kyrka. En konstruktionshistoria. I: Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus Celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*. Göteborg, s. 237–249.
- Eriksdotter, Gunhild (1996), *Dalby kungsgård. Byggnadsarkeologisk undersökning. Dokumentation över renoveringsarbetena 1994–95*. Arkeologiska rapporter från Lund, 17. Lund.
- Eriksdotter, Gunhild (2005), *Bakom fasaderna. Byggnadsarkeologiska sätt att fånga tid, rum och bruk*. Lund Studies in Medieval Archaeology, 36. Lund.
- Gelting, Michael H. (2004), Elusive Bishops: Remembering, Forgetting, and Remaking the History of the Early Danish Church. I: Sean Gilsdorf (red.), *The Bishop: Power and piety at the first millennium*. Münster, s. 169–200.
- Gelting, Michael H. (2012), Lund, Dalby og Bornholm. Politik og mission i biskop Eginos tid. I: Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus Celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*. Göteborg, s. 101–111.
- Krüger, Kristina (2012), The West End of Corvey. An Architectural Model for Churches in the Central Middle Ages? I: Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus Celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*. Göteborg, s. 196–216.
- Kåring, Göran (1992), *När medeltidens sol gått ned. Debatten om byggnadsvård i England, Frankrike och Tyskland 1815–1914*. KVHAA Handlingar. Antikvariska serien, 38. Stockholm, s. 345–370.
- Källström, Hanna (2011), *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden: Linköping och Lund*. Diss. Bibliotheca theologiae practicae, 89. Skellefteå.
- Lauring, Palle (1961 [1952]), *Danmark i Skåne. En usentimental rejse*. Köpenhamn.
- Liepe, Lena (1995a), *Den medeltida träskulpturen i Skåne. En bildokumentation*. Skånsk senmedeltid och renässans, 15. Lund.
- Liepe, Lena (1995b), *Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv*. Skånsk senmedeltid och renässans, 14. Lund.
- Liepe, Lena (2012), Dalby kyrkas dopfunt. Formspråk och bildspråk. I: Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus Celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*. Göteborg, s. 436–446.
- Lindahl, Anders (1986), *Information through Sherds*. Lund Studies in Archaeology, 3. Lund.

- Lindroos, Alf m.fl. (2014), ¹⁴C chronology of the oldest Scandinavian church in use. An AMS/PIXE study of lime lump carbonate in the mortar. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms*, 331, s. 220–224, doi.org/10.1016/j.nimb.2014.02.132.
- Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium*, red. Lauritz Weibull (1923), Monumenta Scaniae historica. Lund.
- Nilsson, Ing-Marie (2012), Trons visualisering. Dalby kyrkas västparti under äldre medeltid. I: Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus Celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*. Göteborg, s. 217–236.
- Nyborg, Ebbe (2012), Kong Harald Hens grav i Dalby. I: Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus Celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*. Göteborg, s. 151–159.
- Ranby, Caroline & Wikerstål, Erik (2009, opubl.), Underhållsplan Dalby kyrka. Dalby församling, Lunds stift, Skåne län.
- Rydbeck, Monica (1933), Ett nyfunnet 1000-talskapitel och nischkolonnen i Dalby heligkorskyrka. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*, s. 1–11.
- Schmelzer, Monika (2004), *Der mittelalterliche Lettner im deutschsprachigen Raum. Typologie und Funktion*. Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte, 33. Petersberg bei Fulda.
- Timmers, J. J. M. (1967/68), Op het voetspoor van Heriman van Rolduc. *Jaarboek Rolduc*, 47, s. 96–103.
- Unnerbäck, Axel (2002), *Kulturbistorisk värdering av bebyggelse*. Stockholm, <http://www.raa.se/publicerat/9789172096073.pdf> [2017-06-19].
- Welin, Georg (2012), Dalby kyrkas äldsta historia. I: Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus Celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*. Göteborg, s. 174–195.
- Vide, Sten-Bertil (1963), Om Dalby klostres egendomar år 1530. *Skånes hembygdsförbunds årsbok*, s. 49–60.
- Wienberg, Jes (2012), Mellan kungar och kaniker. Dalby till debatt. I: Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus Celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*. Göteborg, s. 18–53.

Medeltidskyrkornas modernisering

Exemplet Öjebyns kyrka, Norrbotten

Anna Elmén Berg

Landets kyrkobyggnader har under tidernas gång ständigt omprövats, omvärderats och omgestaltats. Under perioden 1930–1970, särskilt under efterkrigstiden, genomgick många kyrkor restaureringar under ledning av den modernistiskt skolade arkitektgenerationen. Ett forskningsprojekt dokumenterar Luleå stifts åtta kyrkor med ursprung i medeltiden. Betoningen ligger på kyrkornas historia i modern tid.

Senmedeltid i övre Norrland

Vid medeltidens slut fanns i det nuvarande Luleå stift åtta socknar och åtta stenkyrkor (fig. 1). Fem i det nuvarande Västerbottens län: Nordmaling,¹ Umeå, Bygdeå, Lövsånger och Skellefteå; samt tre i det nuvarande Norrbottens län: Piteå, Luleå och Kalix.² Kyrkorna ligger längs kusten, de flesta vid mynningarna av de stora älvarna, övriga på lämpligt avstånd mellan dem. Socknarna var stora och sträckte sig från kust till fjäll. Området koloniserades och kristnades sent, från 1320-talet. Det kom då att utgöra den yttersta utposten av Uppsala ärkestift.

I jämförelse med medeltidskyrkorna i mellersta och södra Norrland är kyrkorna i övre Norrland anmärkningsvärt stora och välbyggda. För den som reser norrut längs kusten, ter det sig som om kyrkorna blir mindre, snedare och sämre byggda ju längre

1 Nordmalings kyrka är ett särfall. Den ligger i landskapet Ångermanland och hörde tidigare till Västernorrlands län, men överflyttades till Västerbottens län 1810. När Luleå stift bildades 1904 kom församlingen att ingå i det nya stiftet. Trots sin belägenhet i Ångermanland hör kyrkan ändå den "övre-norrländska gruppen". Församlingen bröts ut som egen församling ur Grundsunda 1480, under Jakob Ulfssons tid som ärkebiskop, se Bygdén 1923, s. 345. Den ingår inte i den grupp kyrkor som Thomas Wallerström (1995) daterat, men både Beskow (1953, s. 13–30) och Hiekkänen (1994, s. 252) hänför den till samma grupp.

2 Elmén Berg m.fl. 1991, s. 213, 222, 224–228, 231, 238f.

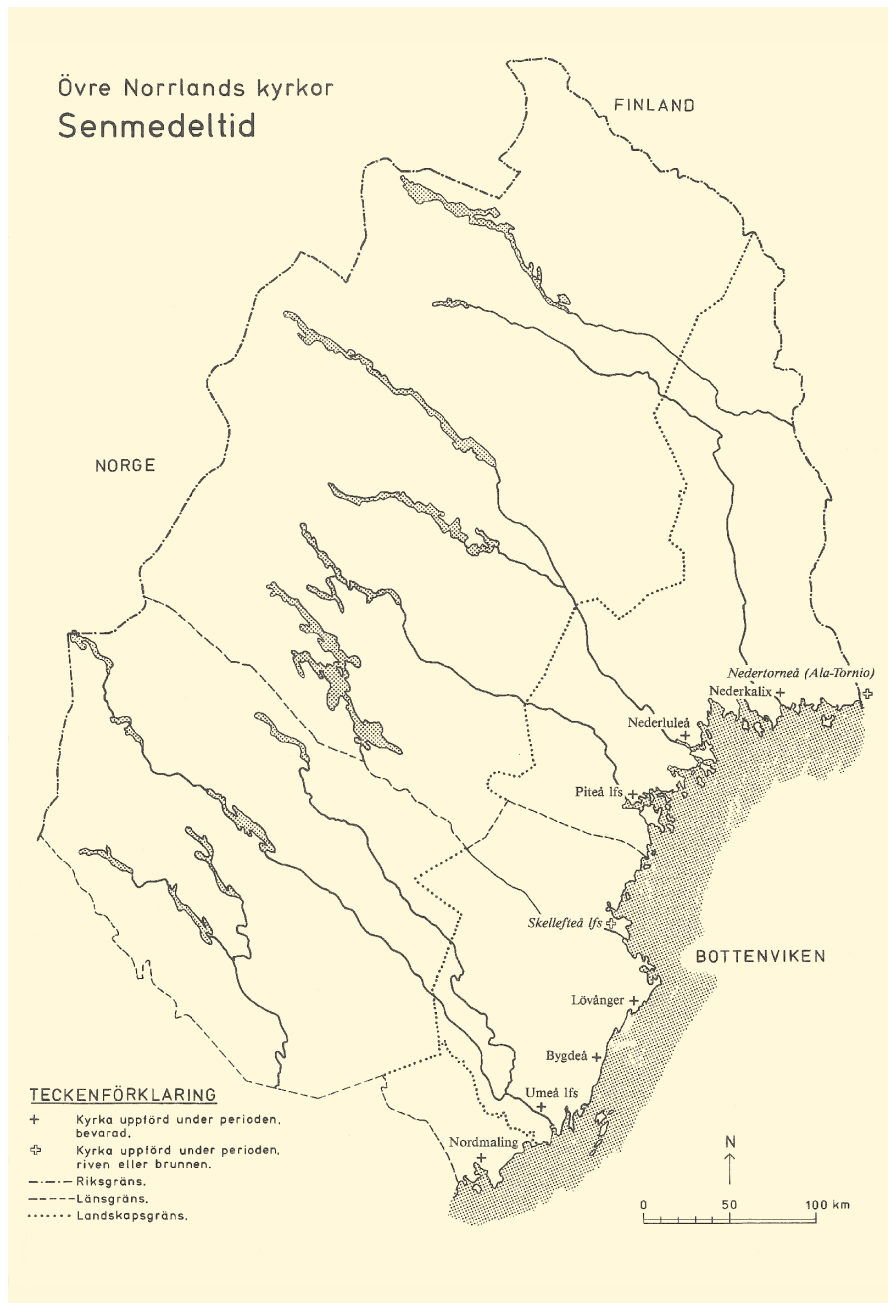

Fig. 1. Luleå stifts åtta kyrkor med ursprung i medeltiden samt Nedertorneå kyrka i nuvarande Finland som tillhör samma generation. Karta: Institutionen för konstvetenskap, Umeå universitet.

norrut man kommer. Sedan förändras bilden. Norr om Ångermanland är kyrkorna större, men mer glest belägna. De är även byggnadstekniskt sett av en högre kvalitet.³

Ytterligare en intressant omständighet tyder på att den övre-norrländska delen av ärkestiftet var särskilt gynnad under den senare medeltiden. En jämförelse mellan de två första sockenkyrkorna längs kusten på östra sidan om dagens riksgrens ger vid handen att även Torneå socken hörde till den gynnade kretsen. Torneå hörde under medeltiden till Uppsala ärkestift, medan grannsocknen Kemi hamnade på Åbosidan av den stiftsgrens som drogs redan på 1300-talet.⁴ I Torneå byggdes under senmedeltiden en stor stenkyrka på rektangulär grundplan, i Kemi en liten, med påfallande sned planfigur.⁵ Kyrkobyggnaderna ligger nära varandra i tillkomsttid: Alatornio kyrka (Neder-torneå) byggdes sannolikt 1496–1513, Keminmaa (Kemi) 1519–1521.⁶

Övre Norrlands medeltidskyrkor har senast av medeltidsarkeologen Thomas Wallerström daterats till decennierna omkring sekelskiftet 1500.⁷ Som framgått ingick i denna grupp även Torneå, som efter 1810 tillhör Finland.

Stenkyrkorna ter sig som en enhetlig grupp, närmast besläktade med samtida kyrkor i norra Uppland.⁸ Denna typ av kyrkor karakteriserades av Gerda Boëthius som *tegel-ornerade gråstenskyrkor*.⁹ Det är byggnader med murverk byggda av tuktad marksten. Runt muröppningar och på gavelröstena har använts tegel, som gett möjlighet till mer utarbetade former med dekorativa portaler och blinderingar. De stora salkyrkorna har rektangulär plan och stolta gavlar som ger dem en gotisk resning. Kyrkorna är tornlösa, men i Piteå finns ett fristående, förhållandevis lågt klocktorn.¹⁰ Samtliga har, eller har haft, tillbyggda vapenhus framför ingångsportalen i sydväst och sakristior i nordost. De tycks även ha haft korportaler på sydsidan. Redan från början har det också slagits ribbvalv i tegel över kyrkorummen.¹¹

Det monumentala stenkyrkobyggandet i övre Norrland sattes tidigt i samband med Jakob Ulfsson Örnfots tid som ärkebiskop. Hans vapensköld återfinns också bland korets kalkmålningar i Nederluleå kyrka. Sambandet med ärkebiskopen har bekräftats av senare forskning.¹² Jakob Ulvssons episkopat sträckte sig under perioden

3 Åman 1992, s. 189.

4 Olofsson 1962, s. 158, 181ff. Se även Ahnlund 1920.

5 Se planritningar i Hiekkänen 1994, s. 30, 312.

6 Ibid., s. 227, 238, 252.

7 Wallerström 1995, s. 25–45. Se även Beskow 1952, s. 13ff. Beträffande medeltiden i Norrbotten, se även Flodin 1998, s. 9–10, samt däri anförd litteratur.

8 Bonnier 2004, s. 31, 45ff.

9 Boëthius 1921.

10 Anderson 1964–1965 samt Knapas 1990, s. 257, 264.

11 Wallerström 1995, s. 25–45.

12 Se Beskow 1952, s. 15; Nordberg 1953, s. 109–115; Olofsson 1962, s. 224–251 samt Wallerström 1995, s. 43f.

1469–1515. Han innehade också hela området som personlig förläning, från 1482 med ett kort avbrott 1497–1501. Detta innebar att han förfogade över både den kyrkliga och den kungliga beskattningsrätten i området. Möjligen hade detta betydelse för finansieringen av byggena.¹³

I området fanns ingen adel som kunde bidra till kostnaderna för kyrkobyggnaderna. Däremot fanns så kallade birkarlar, en klass av bondeköpmän, som kunde vara ytterst förmögna. Deras välstånd vilade på lappmarkshandel och skatteuppbörd bland samerna. Lukrativt för landsänden var även laxfisket i de stora älvarna.¹⁴ Birkarlarnas nära förbindelse med kyrkan bekräftas av att prästerna senare ofta kom att rekryteras från birkarlasläkter. Präster kunde också själva inneha birkarlaämbetet.¹⁵

I Luleå stift restaurerades samtliga åtta medeltidskyrkor under 1900-talet: Bygdeå 1929 (arkitekt Knut Nordenskjöld), Lövsånger 1934 (Birger Dahlberg), Nordmaling 1950 (Erik Fant), Umeå 1953 (Knut Nordenskjöld), Nederkalix 1955 (Einar Lundberg), Skellefteå 1964 (Rolf Bergh), Piteå 1964 (Johan Thomé) samt Nederluleå 1971 (Erik Lundberg och Uno Söderberg).

Restaureringarna skedde i ett verksamhetsfält som präglades av förbindelser på lokal, regional och nationell nivå. Processen påverkades av den lokala församlingen, av kyrkosamfundet på stiftsnivå och nationell nivå, av läns museet, av statliga myndigheter som Riksantikvarieämbetet och Byggnadsstyrelsen samt av de olika restaureringsarkitekterna.

Här ska exemplet Öjebyns kyrka presenteras. Kyrkan ligger i det som till helt nyligen var Piteå landsförsamling, i det nuvarande Norrbotten.¹⁶ Kyrkan restaurerades 1963–1964. Arbetet leddes i församlingen av en restaureringskommitté med kyrkoherde Torsten Nilsson i spetsen. Men först en historik, så att de ställningstaganden som gjordes under restaureringen blir begripliga.

Öjebyns kyrka från mitten av 1700-talet

Vid mitten av 1700-talet blev medeltidskyrkan i Piteå landsförsamling för trång. Kyrkan hade då sju läktare, men kunde ändå inte bereda sittplats för alla besökare.¹⁷ Det hade skett en successiv befolkningsutveckling sedan medeltiden, men kyrkans upptagningsområde hade också minskat. På 1600-talet delades socknen och nya kyr-

¹³ Wallerström 1995, s. 44.

¹⁴ Beskow 1952, s. 10f; Wallerström 1983, s. 39.

¹⁵ Bergman 2010, s. 184. Beträffande präster i Piteå socken, se Bygdén 1925, s. 64ff, 68, 86.

¹⁶ Tillsammans med det som förut var Piteå stadsförsamling ingår landsförsamlingen sedan 1 januari 2010 i den nybildade Piteå församling.

¹⁷ Selinus 1922, s. 79f.

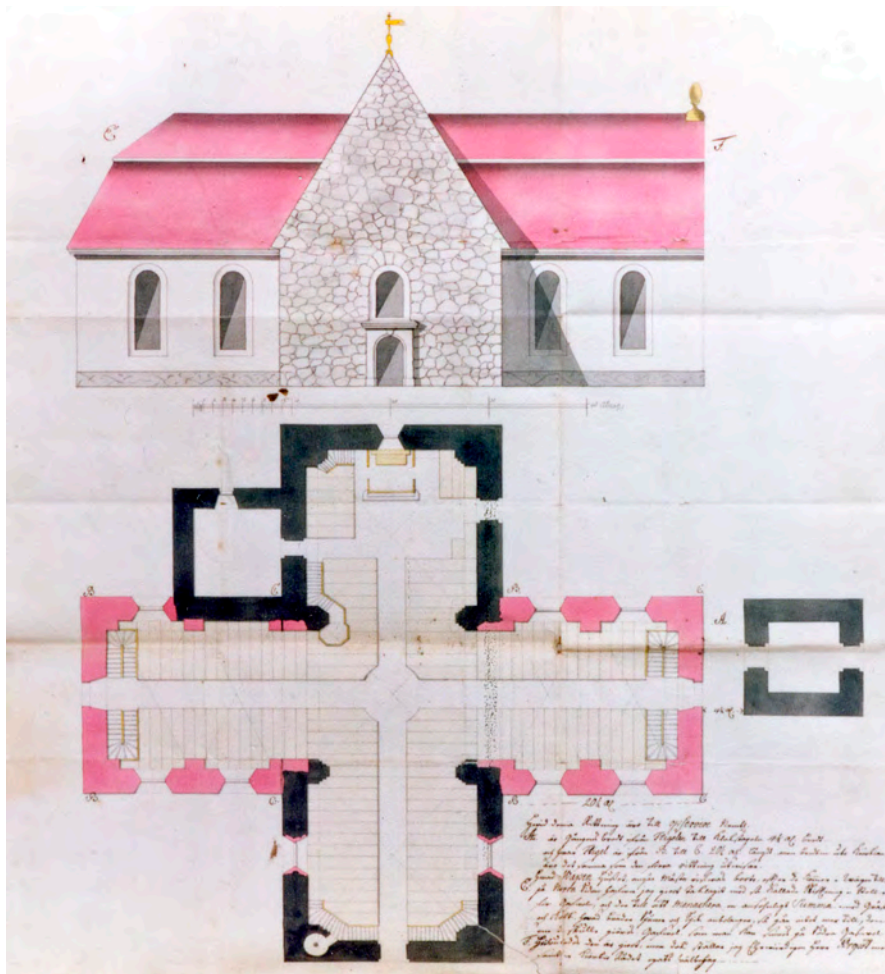

Fig. 2. Stockholmsmurmästaren Gottfried Franck upprättade ritningarna till Öjeby kyrkas ombyggnad till korskyrka. Piteå landsförsamlings arkiv, i Härnösands landsarkiv (HLA).

kor tillkom i inlandet, i Arvidsjaur och Arjeplog. Stadskyrkan i Piteå byggdes 1684.¹⁸

För att råda bot på trängseln i kyrkan vände sig prosten Carl Solander till Gottfried Franck, murmästare i Stockholm, som gjorde ritningar till en utbyggnad (fig. 2).¹⁹

¹⁸ Elmén Berg m.fl. 1991, s. 211, 227.

¹⁹ Beträffande kyrkans ombyggnad, se Burman 2011, s. 4ff. Murmästaren Franck har i forskningen ofta kallats Francke, från början sannolikt på grund av en felläsning av hans namnteckning, se exempelvis Beskow 1952, s. 116. Murmästaren torde dock ha varit identisk med den Gottfried Franck som ingick i murmästarämbetet i Stockholm. Denne färdigställde sitt mästerstycke 1746 och avled 1759, se Hall m.fl. 1987, s. 92 samt Alm 1935, s. 99, 233. Om Daniel Hagman, se även Nodermann 1991, s. 35f, 57f, samt Alm 1935, s. 123, 242.

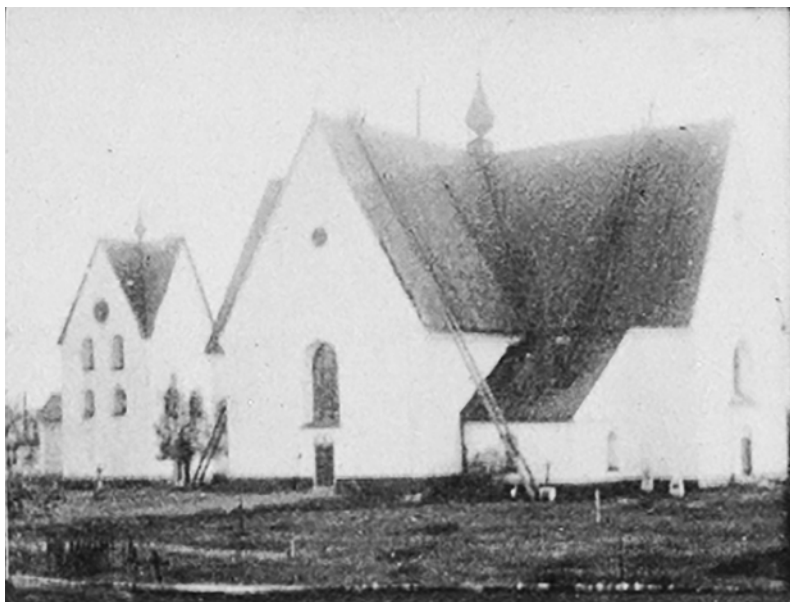

Fig. 3. Det äldsta kända fotografiet av kyrkan i Öjebyn, sannolikt från 1880-talet. Piteå museums bildarkiv.

Franck skickade sedan upp sin gesäll, Daniel Hagman, för att leda arbetet på plats. Hagman gjorde här sitt första norrländska uppdrag och blev senare en framstående kyrkobyggmästare i Norrland. Han förstörde kyrkan genom att bygga om den till en korskyrka med entréer i samtliga korsarmar. Båda korsarmarna byggdes 1751 och hade en sammanlagd byggnadstid på omkring sex månader. Fem år senare förstördes fönstren och interiören vitkalkades. Gottfried Francks ritningar frångicks och i stället för ett brutet tak, som tidens mode föreskrev, utformades korsarmarnas tak på samma sätt som medeltidskyrkans: som ett högt, brant sadeltak (fig. 3).²⁰

1811 års flyttning av altaret

Nästa viktiga förändring av kyrkan uppges ha skett 1811.²¹ Då flyttades altaret från koret i den östra korsarmen till kyrkorummets korsmitt. Altaret placerades i hörnet mellan de östra och södra korsarmarna, som en pendang till predikstolen på andra sidan rummet. Inspiration till förändringen kom sannolikt från utbyggnaderna av kyrkorna i Torneå (1797) och Skellefteå (1800). Dessa stora, nyklassicistiska kyrkor ritades av Jacob Thomasson Rijf och där fanns altaret och predikstolen vid korsmitten.

²⁰ Burman 2011, s. 6.

²¹ Nilsson 1976, s. 8; Burman 2011, s. 11.

Arkitekten hade först använt motivet när Pedersöre medeltida kyrka i Österbotten utvidgades 1787–1795.²² Rjif kom från Finland, var utbildad i Stockholm och hade medverkat vid byggandet av Adolf Fredriks kyrka, färdig på 1790-talet.²³ Där stod däremot predikstolen vid korsmitten och altaret i öster.²⁴

Placeringen av altare och predikstol vid korsmitten gick tillbaka på Katarina kyrka i Stockholm, som den var inredd 1666–1692.²⁵ I dag är Öjebyns kyrka den enda i landet där detta "centralaltarmotiv" finns bevarat.²⁶ Konceptet tycks ha blivit framgångsrikt i bygden. Det tillämpades även när Älvsbyn bröts ut ur Piteå socken och byggde egen kyrka 1809–1813.²⁷

1893 års restaurering

På 1890-talet skedde en stor restaurering.²⁸ Exteriören putsades om och kläddes i en medeltidsromantisk dräkt, med nyromanska detaljer i olikfärgad puts: hörnrisaliter, dekorativa band längs gavlar och runt fönster samt blinderingar i form av kors och rundlar (fig. 4).

Interiören fick en ny träinredning med läktare i norr, söder och väster. Läktarna hade genombrutna barriärer och bars upp av pelare. En ny, öppen bänkinredning med nygotiska gavlar och dekorerade skärmar tillkom. Väggarna försågs med kvadermålningar som täckte nedre delen av väggytan. För värmeförsörjningen installerades stora kaminer. Predikstolen ådringsmålades i "ekfärg" och altarpopsatsen målades vit. Valven dekorationsmålades. Det övervägande intrycket efter restaureringen var den livliga dekorationen och den mörkt bruna färgskalan. Upphovsman till restaureringsritningarna var Bengt Lundgren, byggnadsingenjör i Luleå.²⁹

22 Pettersson 1985, s. 330ff. Samma lösning hade tidigare använts vid Karleby kyrka, som tillbyggdes med korsarmar 1786–1789, *ibid.*, s. 319ff.

23 Beskow 1952, s. 110–124; Flodin 1993, s. 17, 24; Pettersson 1985, s. 328ff.

24 Vikström 2004, s. 86.

25 Hamberg 1955, s. 194, 196f; Lindblad 2009, s. 70. Även i Finland fanns en tradition av att placera altaret i hörnet mellan östra och södra korsarmen, som enligt Pettersson 1985, s. 216, kan härledas till Katarina kyrka. Först användes motivet i Kuusamo 1694. Det användes såväl för stenkyrkor som i träkyrkor, som exempelvis Siikajoki 1701 och Houtskär 1703–1704, *ibid.*, s. 218f samt för Esse kyrka 1770, *ibid.*, s. 235.

26 Lindblad 2009, s. 70.

27 Elmén Berg m.fl. 1991, s. 234f.

28 Nilsson 1976, s. 8. Ritningar i Piteå landsförsamlings kyrkoarkiv, HLA, samt fotografier av ritningar i Riksantikvarieämbetets databas Kulturmiljöbild.

29 Ritningar i Piteå landsförsamlings kyrkoarkiv, HLA, samt fotografier av ritningar i Riksantikvarieämbetets databas Kulturmiljöbild. Samtliga av dessa ritningar är osignerade. I Överintendentsämbetets arkiv i Riksarkivet finns däremot en ritning till ny bänkinredning signerad Bengt Lundgren, Luleå, den 25 september 1890. Någon arkitekt med detta namn är inte känd, däremot fanns en byggnadsingenjör Bengt Lundgren i trakterna av Luleå vid

Fig. 4. Restaureringsritning från 1890-talet. Riksantikvarieämbetets bilddatabas.

På 1920-talet, drygt trettio år efter restaureringen, besöktes kyrkan av Sven Brandel, arkitekt och antikvarie på Riksantikvarieämbetet. Särskilt interiören blev föremål för hans missnöje:

Piteå landsförsamlings kyrka, som är ett av Nordsveriges ståtligaste tempel, har vid en på 1890-talet genomförd restaurering i viss mån förvanskats genom en rad mindre lämpliga åtgärder.

denna tid. Denne utnämndes 1899 till ingenjör och byggnadschef vid LKAB i Kiruna och var Hjalmar Lundbohms närmaste medarbetare vid uppbyggnaden av Kiruna. Lundgren tycks ha varit en mångsidig man, däremot är det en nyhet att han till sina övriga meriter även kunde räkna kyrkorestaureringar. Om Bengt Lundgren, se Brunnström 1981, s. 67ff. Restaureringen beskrivs kortfattat av Nilsson 1976, s. 8 samt i "Öjeby kyrka, ett av Norrbottens äldsta tempel", *Norrbottens-Kuriren* 11/12 1926.

Fig. 5. Öjebyns kyrka, interiör mot nordost omkring 1930. Piteå museums bildarkiv.

Brandel ansåg att valvens och väggarnas målningar var konstnärligt undermåliga, att kaminerna var vanprydande, att bänkgavlarna påminde om trädgårdssoffor och bänkskärmarna om staket. Men det allvarligaste var enligt hans uppfattning altarets placering, som innebar att kyrkan faktiskt saknade kor och markerad huvudaxel (fig. 5).³⁰

1934 års restaurering

Kyrkan genomgick därefter en mindre restaurering 1934. Restaureringen ljusade upp, slätade ut och fyllde igen det som sågs som interiörens värsta skavanker. Läktarbarriärerna och bänkskärmarna sattes igen med rektangulära fyllningar och målades i ljus gulgrått. Även bänkinredningen målades om. Arbetet skedde efter ritningar av länsarkitekten Eberhard Lovén och kan betraktas som en anpassning till den samtida funktionalistiska smaken (fig. 6).³¹

³⁰ Skrivelse från Riksantikvarieämbetet 6/11 1929 samt Program för restaurering av Piteå landsförsamlings kyrka av Sven Brandel 13/6 1925, ATA. Brandels avvisande av såväl träinredningen från 1800-talet som kaminerna är tidstypiska. Se exempelvis Elmén Berg 1997, s. 63 och Legné 2012, s. 60.

³¹ Handlingar och ritningar angående 1934 års restaurering i Riksantikvarieämbetets och Byggnadsstyrelsens arkiv, ATA.

Fig. 6. Öjebyns kyrka, interiör efter 1934 års restaurering. Piteå museums bildarkiv.

Däremot gjordes en antikvarisk ansats genom att de viktigaste inventarierna återfick sin äldre färgsättning. Predikstolen och altarpupsatsen var ungefär samtida och dominerade kyrkorummet genom sina placeringar vid korsmitten.

Predikstolen av Nils Jakobsson Fluor var tillverkad för församlingen 1706, varvid en äldre predikstol överkläddes. Den gestaltades i en kvardröjande renässansstil, eller i vad som Per Gustaf Hamberg så poetiskt kallade ”den nordiska renässansens efterblomstring i Övre Norrland”. Den färgsättning som återskapades utgick från en stoffering av Petter Bergström 1735.³² Altarpupsatsen var däremot ett verk som väl svarade mot 1700-talets smak även i huvudstaden. Den var en snidad praktpjäs i romersk barock av Stockholmsmästaren Caspar Schröder, inköpt 1704.³³

Arkitekten Börje Blomés provföreläsning

Vid ingången av 1960-talet präglades kyrkorummet huvudsakligen av de två restaureringarna från 1893 respektive 1934. År 1960 lämnade församlingen in ett första förslag till restaurering av kyrkan till myndigheterna.³⁴

³² Hamberg 1974, s. 95, 108f.

³³ af Ugglas 1935, s. 28ff.

³⁴ Handlingar och ritningar angående 1964 års restaurering i Riksantikvarieämbetets och Byggnadsstyrelsens arkiv, ATA, samt i Piteå landsförsamlings kyrkoarkiv, Öjebyn.

Samma år höll Börje Blomé en provföreläsning för professuren i Svensk och jämförande arkitekturhistoria vid Kungliga Konsthögskolan i Stockholm. Föreläsningen behandlade Öjeby kyrkas kommande restaurering och blev betydelsefull för den lokala debatten eftersom den även publicerades i lokalpressen.³⁵

Börje Blomé var arkitekt, elev till Erik Lundberg och Sven Ivar Lind. Han vistades mycket i Rom från 1956 och ledde kurser i "Byggnadskulturvård och restaurering" i Göteborg och Uppsala vid 1960-talets slut. Han var främst verksam i Göteborg vid Chalmers tekniska högskola och på Konstvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, där han disputerade för Per Gustaf Hamberg 1977. Avhandlingen hette *Kyrkorestaurering i teori och praxis: Den italienska restaureringsdoktrinen och dess tillämpning vid restaureringen av tre svenska kyrkor 1966–77*. De restaureringar som behandlades var hans egna av kyrkorna i Söderbärke i Dalarna, Häverö i Uppland samt Oscar Fredriks kyrka i Göteborg.³⁶

I korthet kan Börje Blomé's inställning till kyrkorestaurering sammanfattas så här: Arbetet skulle ske på en vetenskaplig grund, utifrån en historisk och estetisk grundsyn. Han anslöt sig till det han kallade "den italienska restaureringsdoktrinen" och hävdade att *alla* stadier i en byggnads historia var viktiga. Tillägg skulle däremot ske i samtidens stil. Rekonstruktioner och pastischer avvisades.³⁷

Blomé var emot stilrestaureringarna på 1800-talet, men kritiserade även Sigurd Curman för att ha etablerat en "från fall till fall"-princip som lämnade alltför mycket utrymme för godtyckligt tyckande.³⁸ Han ville i stället ha tydliga vägledande principer att hålla sig till.

Det som framstår som Blomé's originellaste bidrag var hans krav på dokumentation, att han kategoriskt förespråkade att resultatet av byggnadsundersökningarna skulle vara synligt i kyrkorummet.³⁹ Motståndarna genmälde då att frampreparerade fragment störde det estetiska helhetsintrycket.⁴⁰ Men det resonemanget fördes alltså långt senare, 1977 och 1978.

35 Arkitekten fil.lic. Börje Blomé's provföreläsning till professuren i svensk och jämförande arkitekturhistoria vid Kungl. Konsthögskolan, fredagen den 28 oktober 1960, Piteå landsförsamlings kyrkoarkiv, HLA. Se även *Piteå-Tidningen* 24/2 1961.

36 Blomé 1977.

37 Ibid. s. 35ff. samt s. 52. För en kortfattad sammanfattning av Blomé's restaureringsdoktrin, se Blomé 1978, s. 23. För en översikt över tidens resonemang omkring restaureringsideologiska frågor, se Edman 1999, s. 120ff, 187ff. samt Gustafsson 2010, s. 88ff, 93ff.

38 Blomé 1977, s. 145f.

39 Blomé 1978, s. 17, 19. Att hans krav på dokumentationsytor ibland kolliderade med andras synsätt finns exempel på i hans avhandling, se Blomé 1977, s. 80 samt s. 169, not 17.

40 Svedberg 1978, s. 33f; Edman 1999, s. 190.

Om exemplet Öjebyn skrev Blomé 1960:

Om man vid den nu aktuella restaureringen av Öjebyns kyrka skulle följa tidigare tillämpade principer, hade man att gå mycket bryskt tillväga. Med undantag för predikstol och altare, skulle all inredning utrivs och ersättas med nytillverkning. Kyrkan skulle med andra ord förvandlas till en modern kyrka med inredning och dekor från vår egen tid. Ett förfarande som emellertid föga har med restaureringskonst att skaffa.⁴¹

Citatet kan i dag framstå som aningen ironiskt, eftersom det var just detta som skulle komma att ske.

I provföreläsningen redogör Blomé för hur hans metod med utgångspunkt i exemplet Öjebyns kyrka skulle kunna tillämpas i praktiken. Först gör han en analys av vilka konsekvenser en återgång till olika skeden i byggnadens historia skulle medföra: till 1890-talets restaurering, till 1750-talets korskyrka och till medeltidskyrkan. Därefter prövar han resultatet mot de synpunkter som framfördes vid myndigheternas handläggning av ärendet: Församlingens önskemål och synpunkter, såsom de framförs genom kyrkoråd och kyrkofullmäktige; de liturgiska synpunkterna som kommer från domkapitlet; de antikvariska och arkitekturhistoriska från Riksantikvarieämbetet och slutligen de byggnadstekniska och arkitektoniska från Byggnadsstyrelsen.

Vilka slutsatser han drar av analysen redovisar han inte i provföreläsningen. Hans syfte med framställningen var i detta sammanhang enbart att peka på att "undervisning i restaureringskonst är en för landet mycket betydelsefull angelägenhet". (Inom parentes kan nämnas att den professor Blomé sökte i stället gick till konsthistorikern Göran Lindahl.)

Arkitekten Johan Thomé

Restaureringen av Öjeby kyrka genomfördes efter ett program av arkitekten Johan Thomé, som först upprättades 1960 och sedan reviderades vid ett par tillfällen.⁴²

Johan Thomé (1918–1976) var född i Kyrkslätt i Finland. Han utbildades vid Kungliga tekniska högskolan i Stockholm samt senare även vid Kungliga Konsthögskolan. Han hade egen arkitektbyrå från 1953.⁴³

41 Arkitekten fil. lic. Börje Blomé's provföreläsning till professuren i svensk och jämförande arkitekturhistoria vid Kungl. Konsthögskolan, fredagen den 28 oktober 1960, Piteå landsförsamlings kyrkoarkiv, HLA.

42 Handlingar och ritningar från restaureringen i ATA samt i Piteå landsförsamlings arkiv, Öjebyn.

43 *Vem är vem* 1962, s. 1291. Thomé var tidigare verksam vid Ahrbom Zimdahl arkitektkontor, Stockholm; vid Backström och Reinius arkitektkontor, Stockholm; vid Landsbygdens byggnadsförenings arkitektkontor samt vid Byggnadsstyrelsen. Han var gift två gånger och hade en dotter. Han uppges också ha målat akvareller.

Thomé gav själv ut en presentation i bokform med tio av hans, får man anta, viktigaste arbeten. Det är en bok i högkvalitativt tryck och med estetiska ambitioner. Den formgavs av Karl-Erik Forsberg och fotografierna togs av Sune Sundahl. Åtta av exemplen är kyrkor, de övriga är Visby ålderdomshem samt en sportstuga i Fjällnäs. Två av kyrkorna är nybyggen: Ånge kyrka (1957) i Medelpad och Storstugs kyrka (1960) i Gästrikland. De övriga sex är restaureringar, även dessa i Norrland: Ovanåker, Hälsingland (1962–1965); Mo, Hälsingland (1962–1965); Häggdånger, Ångermanland (1962–1965); Njurunda, Medelpad (1956–1959); Ovensjö, Gästrikland (1960–1964) samt Öjebyn, Norrbotten (1960–1965).⁴⁴

Thomé's ritningsarkiv finns på Arkitektur- och designcentrum (ArkDes) i Stockholm och tyder på en bred verksamhet. Där finns kommunhus, sjukhus, ålderdomshem, kontor, villor, sportstugor, brandstationer med mera. Mycket är koncentrerat kring Stockholmstrakten. Men att döma av ritningsarkivets förteckning sträckte sig hans yrkesutövning från Malmö till Pajala.⁴⁵

Restaureringsdebatten

En viktig del av receptionshistorien omkring restaureringen av kyrkan i Öjebyn, är den tidvis mycket hetsiga debatt som inleddes 1962 och pågick under hela restaureringen.⁴⁶ Debatten ska inte refereras i sin helhet, här ska enbart en avgörande fråga tas upp, nämligen altarets placering (fig. 7).

Församlingen hade genom kyrkofullmäktige redan innan projekteringen startade deklarerat sin ståndpunkt: altaret skulle vara kvar vid korsmitten. Orsaken är okänd, men i kyrkofullmäktiges protokoll noteras noggrant att beslutet var enhälligt.⁴⁷

Debatten inleddes av enskilda personer, av en musikdirektör vid Framnäs folkhögskola, en komminister i församlingen samt en teologie kandidat i Uppsala med rötter i bygden. Dessa fick så småningom anhängare och mot slutet av debatten kallades de av motståndarna för "den lilla aggressiva klicken".⁴⁸ Deras uppfattning var att altaret skulle flyttas tillbaka till den östra korsarmen så att rummets medeltida disposition återställdes. Altarets placering var en 1800-talskonstruktion, och enligt debattörernas åsikt var detta sekel ett bottenläge sett ur teologiskt, liturgiskt och musikaliskt perspektiv. Avseende liturgiskt bruk ansåg de också att ett kor behövdes, "för att hjälpa präst och församling till andakt och tillbedjan".⁴⁹

⁴⁴ Thomé 1967.

⁴⁵ Förteckning över Johan Thomé's ritningsarkiv, www.arkdes.se.

⁴⁶ Handlingar och tidningsurklipp i ATA.

⁴⁷ Protokoll från Piteå landsförsamlings kyrkofullmäktige 28/5 1960, ATA.

⁴⁸ Debatten kan följas genom handlingar och tidningsartiklar i ATA. Beträffande "den lilla aggressiva klicken", se skrivelse från Erik Holmqvist 3/3 1964, ATA.

⁴⁹ Skrivelse från Gerhard Karnå, Erik Holmqvist och Per-Göte Lindström, 21/1 1963, ATA.

Fig. 7. Gudstjänst i Öjebyns kyrka, förmodligen på 1950-talet. Piteå landsförsamlings arkiv, Öjebyn.

Luleå domkapitel, genom biskopen Ivar Hylander, delade deras inställning.⁵⁰ Altaret borde flyttas och ett kor inrättas i öster. Medeltidskyrkan borde återupprättas. Domkapitlet ansåg det ”beklagligt om den skulle bindas till det nedgångsskede i kyrkoarkitektoniskt och liturgiskt avseende som 1800-talet utgör”. Domkapitlet såg det även som problematiskt att ”genom frånvaron av ett kor saknar gudstjänstbesökaren en fast punkt, mot vilken blicken kan söka sig och som kan vara en hjälp till andakt och tillbedjan”.

Stiftets yttrande innehåller också en reflektion över det samtida kyrkobygandet:

I den moderna kyrkoarkitekturen, som på ett lovvärt sätt söker tillgodose kravet på kyrkorummet såsom gudstjänstrum, har man väl ofta slopat koret såsom avskild del av kyrkorummet och flyttat altarpartiet närmare församlingen. Men altaret har regelmässigt, även om det göres fristående, såsom bakgrund en avslutande vägg, som också låter en altarprydnad komma till sin rätt.

Riksantikvarieämbetet, Byggnadsstyrelsen och landsantikvarien vid Norrbottens museum motsatte sig däremot en flyttning och bedömde att altaret skulle stå kvar. Byggnadsstyrelsen uttryckte deras samstämmiga uppfattning som att man ”finner den sedan 150 år hävdvunna placeringen av altaret i Öjeby kyrka hava ett stort värde och detta icke blott ur kulturhistorisk synpunkt – såsom en altarlösning varav det i Sverige finns få jämförbara – utan också ur arkitektonisk och funktionell synpunkt”.⁵¹

Med stöd av dessa myndigheter kunde församlingen hålla fast vid sitt önskemål om att altaret skulle få stå kvar. Deras ståndpunkt fastställdes i förnyade beslut både i kyrkofullmäktige och i kyrkoråd.⁵²

Intressant är att notera det som inte alls diskuterades, nämligen 1800-talets träinredning: bänkarna och läktarna. Inredningen nämndes egentligen bara vid ett tillfälle, när en av kritikerna ironiskt anförde: ”Nya bänkar planeras. Men varför skulle man skaffa nya bänkar, om man vill bevara 1800-talet i kyrkan?”⁵³ Det framstod då för personen som en synnerligen befängd tanke att bevara bänkinredningen.

Kring avlägsnandet av 1800-talsinredningen rådde konsensus. Varken Riksantikvarieämbetet eller landsantikvarien, vars uppgift var att slå vakt om de kulturhistoriska värdena, hade några invändningar. Från Riksantikvarieämbetet var den enda bevarandesynpunkt som framkom att det hade varit önskvärt att trägolvet fått vara kvar. I övrigt innehöll ämbetets yttrande enbart standardformuleringar rörande de kalkmål-

50 Skrivelse från Luleå domkapitel 31/10 1962, ATA.

51 Skrivelse från Byggnadsstyrelsen 19/3 1963, ATA.

52 Protokollsutdrag från kyrkofullmäktige 2/6 1962, protokollsutdrag från kyrkoråd 7/6 1962, ATA.

53 Insändare av Arne Lindgren, *Piteå-Tidningen* 7/11 1962, även i ATA.

Fig. 8. Korsmitten i Öjebyns kyrka efter 1960-talets restaurering. Foto: Sune Sundahl, Arkitektur- och designcentrums arkiv, Stockholm.

ningar som eventuellt skulle kunna finnas under putsen och de gravar och grunder som kunde finnas under golvet samt anvisningar om att äldre inventarier endast fick behandlas av en konservator som ämbetet godkänt.⁵⁴ Även landsantikvarien Harald Hvarfner ansåg att trägolvet borde ligga kvar, men hade inga invändningar mot att bänkinredningen avlägsnades.⁵⁵

Interiör restaurering

Restaureringen kom så till utförande 1962–1964 och kyrkan återinvigdes den 18 oktober 1964.⁵⁶ Interiört var det avgörande för resultatet att altaret fick behålla sin placer-

⁵⁴ Skrivelse från Riksantikvarieämbetet 19/10 1962, ATA.

⁵⁵ Skrivelse från Landsantikvarien i Norrbottens län, 7/9 1962.

⁵⁶ Utförda åtgärder beskrivs i det följande utifrån handlingar, teckningsurklipp och ritningar i ATA, i kyrkoarkivet i Öjebyn samt Thomé 1967.

ing från 1811. Därigenom bibehölls orienteringen mot kyrkorummets mitt (fig. 8).

Rummets symmetri förstärktes genom att orgeln flyttades till en läktare i väster. Korsmitten frilades genom avlägsnandet av bänkar. Därefter kunde även dopfunten placeras centralt i rummet. Den gamla dopskålen uppställdes på ett nytt fundament. Ett nytt altarbord av kalksten tillkom.

Genom utrensningen av 1800-talsinredningen förändrades rummets karaktär. Bänkinredningen och de nya läktarna drogs tillbaka från korsmitten, så att läktarbarriärerna framträdde först bakom pelarna. Läktarna bars av balkar i stället för av pelare, vilket gav dem ett lättare uttryck. Dess barriärer präglades, i jämförelse med de äldre, av en lugnare enkelhet. Läktarna och den nya bänkinredningen av furu karakteriserades av horisontalitet och förenades av den enhetliga formgivningen och den diskreta ytbehandling med vit lasyr. Även de nya portarna var av vitlaserad furu.

Fig. 9. Interiör av kyrkan i Öjebyn efter 1960-talets restaurering. Foto: Sune Sundahl, Arkitektur- och designcentrums arkiv, Stockholm.

Den äldre putsen knackades ned och en ny tunn puts påfördes, som mjukt lät stenarnas struktur framträda. På de tidigare slätputsade pelarna hittades gropar och räfflor som togs fram. På sydmuren återfanns också den ursprungliga ingångsportalen, vars kontur tilläts framträda i den nya väggbehandlingen. I väggarna murades på valda ställen in gravhällar som tidigare legat i golvet.

Efter avslutad restaurering är rummet rensat från 1800-talsinredningen och därigenom framträder de rumsliga dimensionerna tydligare. Murarnas tunna vita puts, som låter murverket skönjas, förstärker den medeltida karaktären. Dekorationsmålningarna från 1890-talet har fått vara kvar, om än i något förenklad form, och de bidrar till att beskriva valvens former. Det moderna inslaget, bänkinredningen och ingångsportarna, framstår som nedtonat. De historiska inventarierna, predikstolen och altarpopsatsen, framträder däremot som lysande accenter (fig. 9).

Kyrkorummet är ett historiskt rum med medeltida valv och samtidigt ett klassicistiskt rum, symmetriskt, vitputsat och med stora rundbågiga fönster. Men det är också ett modernt och funktionalistiskt rum. Det är inget skräpigt och stökigt historiskt rum, utan allt är renrakat, rationellt, funktionellt och väl avvägt. De historiska detaljerna: konturen av portalen, gravhällarna i väggarna samt de historiska inventarierna är inplacerade i kyrkorummet på ett tillrättalagt och estetiskt medvetet sätt. Sedda mot en historisk bakgrund är placeringarna dock inte alltid autentiska. Behandlingen av gravhällarna är ett karakteristiskt exempel. Placerade i golvet kunde de berätta om kyrkorummets användning och tidigare gravskick. Inmurade i väggarna reduceras deras funktion till att bli nästan enbart dekorativ.

I rummet finns också ytmässigt mycket stora, moderna tillägg. De stör dock inte helhetsintrycket eftersom de är nästan osynligt placerade, under läktartaken. Det är målningar av konstnären Pelle Åberg, som tillkom i restaureringens slutskede. Motiven är scener ur Gamla och Nya testamentet (fig. 10).

Exteriör restaurering

Utvändigt knackades flera lager av tidigare puts ned, och en ny tunn puts påfördes, som lät det underliggande murverkets struktur framträda. På västra och östra gavlarna hittades medeltida blinderingar som putsades vita, för att framträda bättre mot den i övrigt gråvita väggfärgen. Östgavelns dekorationer hade under medeltiden delvis framträtt i relief, men eftersom de nu bedömdes som svåra att återställa försänktes mönstret i stället i tegelmuren. Nytt koppartak lades. Nya fönster sattes in, med antikglas och något större spröjsverk än tidigare (fig. 11).

Vid omputsningen framkom vissa detaljer som kunde prepareras fram och lämnas synliga som dokumentationsytor. I sydmuren togs delar av den ursprungliga ingångsportalen fram. Framför den markerades i marken konturerna av det tidigare medeltida

*Fig. 10. Jona i valfiskens buk. Målning av Pelle Åberg under läktartaket i Öjebyns kyrka.
Foto: Anna Elmén Berg 2012.*

Fig. 11. Piteå landsförsamlings kyrka i Öjebyn. Foto: Anna Elmén Berg 2012.

Fig. 12. I hörnet mellan de västra och södra korsarmarna har konturerna av den medeltida ingångsportalen preparerats fram. Foto: Anna Elmén Berg 2012.

vapenhuset (fig. 12). På västra gaveln markerades en ursprunglig, spetsbågig fönsterform ovanför 1700-talets muröppning.

Klocktornets puts avlägsnades också, men till skillnad från kyrkobyggnaden putsades den sedan inte på nytt, utan murverket fogströks enbart. Denna fasadbehandling stred mot Riksantikvarieämbetets anvisningar. Även på klocktornet upptäcktes tegelblindingar som vitputsades.

Medeltidskyrkans modernisering

Restaureringen av Öjebyns kyrka kan ses som ett moderniseringsprojekt, och det i en rätt profan bemärkelse. Av den förnyelserörelse som senare så starkt kom att påverka kyrkoarkitekturen till en tydligare betoning av det liturgiska perspektivet på kyrkorummet, finns i källmaterialet omkring denna restaurering inte några spår. Det utesluter naturligtvis inte att förnyelsefrågor kan ha diskuterats.

Svenska kyrkan var en del i den stora omvandling som pågick under denna tid och som innebar samhällets modernisering. Kyrkorna anpassades till en ”modern” användning. Det tillkom nya uppvärmningssystem, brudkammare och toaletter. Med ett tidstypiskt uttryck kan man säga att det skedde en standardhöjning, en allmän förbättring av bekvämlighet och funktion.

Konsekvensen blev ofta, som i exemplet Öjebyn, att en 1800-talsinredning som

Fig. 13. Orgelns nya placering i den norra korsarmen. Foto: Anna Elmén Berg 2012.

uppfattades som "omoden" valdes bort. Församlingarna försågs i stället med en byggnad som motsvarade deras behov i en ny tid: för en modern smak, för församlingsarbetet och för teologiska och liturgiska behov.

Hur ska vi då i dag se på dessa moderniserande kyrkorestaureringar? Ska vi välja att, som tidigare ofta skett, betrakta dem som "vandalism", på grund av de värden som utplånades? Eller ska vi välja att se till resultatet, till det som faktiskt blev gjort, och uppfatta det som en lika viktig del av kyrkans historia som vilken annan period som helst? Detta är frågor som måste diskuteras, både inom kyrkan och inom kulturmiljövården, eftersom de är avgörande för hur kyrkomiljöer kommer att behandlas i framtiden.

Kyrkorummet inför eftervärlden

Hur har då kyrkorummet i Öjebyn hanterats av eftervärlden?

År 1998 revs den norra läktaren och en ny orgel placerades i norra korsarmen. Orgeln byggdes in bakom den gamla fasaden från 1874. Den ställdes på ett högt podium och framför byggdes gradänger för kören.⁵⁷ Förändringen fick stora konsekvenser för kyrkorummets helhetskaraktär (fig. 13).

⁵⁷ Rapport över utförda åtgärder i Piteå landsförsamlings kyrka, Norrbottens museum 1998, ATA.

Bakgrunden till den nya placeringen av orgeln var diskussioner som hade förts i församlingen, men även med Riksantikvarieämbetet, i samband med det så kallade Övertorneåprojektet. Under 1990-talet genomfördes ett forsknings- och utvecklingsprojekt vid Musikhögskolan i Piteå och Luleå tekniska universitet, som innebar att en 1600-talsorgel rekonstruerades.⁵⁸ Denna orgel var uppdelad och fanns i Tornedalen, dels i Övertorneå och dels i Hietaniemi kyrkor, men var ursprungligen byggd för Tyska kyrkan i Stockholm. Den nya orgeln byggdes av Grönlunds orgelbyggeri i Gammelstad.

När projektet diskuterades föreslogs i ett tidigt skede att orgeln skulle stå i den norra korsarmen i kyrkan i Öjebyn. Nu blev det inte så, utan den kom i stället att hamna i grannförsamlingen Norrfjärden, i en 1960-talskyrka ritad av arkitekt Göte Lundström. Där blev den ett fantastiskt tillskott. Placerad på en läktare över ingångsdelen, upplevs den som väl proportionerad i förhållande till rummet. Dess rikedom på färger och former kontrasterar på ett intressant sätt mot den enhetliga interiören av mörkt tegel.

När Piteå landsförsamling så skulle bygga en ny orgel i kyrkan i Öjebyn aktualiserades av praktiska skäl samma lösning som tidigare diskuterats för rekonstruktionen i Övertorneå: att norra läktaren skulle rivas, så att den nya orgeln kunde placeras där.⁵⁹ Församlingen såg förändringen som ett led i utvecklingen av ett rikare musikliv. Som ett avgörande argument anfördes att eftersom organisten även ledde kören som stod på golvet i kyrkan, var han tvungen att ofta förflytta sig mellan orgelläktaren och kören. Detta innebar störningar som medförde önskemål om ett mer praktiskt arrangemang.⁶⁰

Riksantikvarieämbetet var tveksamt till åtgärden, men lämnade ändå tillstånd.⁶¹ I sina yttranden framhåller ämbetet att 1960-talsläktaren har hävd i kyrkan, att den är viktig för balansen i rummet och att det finns en "risk att den harmoniska symmetrin går förlorad, att norra delen med orgel och predikstol placerade nära varandra kan ge ett överlastat intryck". Det är en bra beskrivning av hur kyrkorummet ter sig nu.

Om man betraktar denna förändring i ett historiskt perspektiv är den uppenbara slutsats man kan dra att musikens roll i kyrkolivet har ökat. Men den kan nog också ses som ett uttryck för att detta moderniserade kyrkorum inte hade någon högre status hos församlingen och Riksantikvarieämbetet. Det moderniserade kyrkorummet är fortfarande inte något etablerat kulturarv på det sätt som man kan säga att 1700-talets eller 1800-talets inredningar av medeltida kyrkorum är i dag.

För församlingen finns det också uppenbara fördelar med att ha orgeln på golvet. Närheten till kör och ibland även till andra musiker, ger möjligheter till samverkan

⁵⁸ Weman Ericsson 1997.

⁵⁹ Skrivelse från Riksantikvarieämbetet 2/2 1993.

⁶⁰ Skrivelse från Piteå landsförsamling 7/11 1994 samt rapport över utförda åtgärder i Piteå landsförsamlings kyrka, Norrbottens museum 1998, ATA.

⁶¹ Skrivelser från Riksantikvarieämbetet 2/2 1993 & 30/6 1995, ATA.

som lyfter musiklivet. I diskussionen om kyrkornas framtid talas i dag om att kyrkornas användning bör differentieras och utökas.⁶² Kyrkan i Öjebyn används ofta för konserter. Varje sommar hålls en stor musikfestival i Piteå. Vid dessa tillfällen är det också värdefullt att man faktiskt *ser* organisten vid framträdandet.

Men orgelflytten, en förändring som närmast kan karakteriseras som en funktionell anpassning, får också estetiska och liturgiska konsekvenser. En viktig fråga inför framtiden är hur vi behandlar kyrkorummen, för att deras sakrala laddning inte ska gå förlorad. Ur ett estetiskt perspektiv innebär orgeln nya placering att det tidigare harmoniska och välbalanserade kyrkorummet kantrar visuellt. Symmetrin, som var en viktig del av helheten, går förlorad och den norra delen av rummet känns belamrad. Liturgiskt innebär förändringen att det som tidigare varit kyrkorummets fokus, predikstolen och altaret, nu överröstas av orgeln.

Att placera en stor orgel i närheten av de liturgiskt sett viktigaste inventarierna var ett vågstycke som Axel Rappe varnade för i sin bok *Domus Ecclesiae* som utkom 1962 och vars betydelse för kyrkoarkitekturen under senare delen av 1900-talet knappast kan överskattas.⁶³ I citatet nedan varnar han för att låta orgeln överdimensioneras i förhållande till altaret. Hans synpunkter är fortfarande relevanta.

En risk av detta slag föreligger alltid, när altarzonen på samma gång skall vara musikzon. Det är ytterst viktigt i denna känsliga del av gudstjänstrummet, att inget konkurrensförhållande uppstår mellan altaret och orgeln. Önskas ett instrument av mycket stora mått, är enda utvägen att placera det på ett ställe i kyrkan, som inte inbjuder till en jämförelse med altaret.⁶⁴

REFERENSER

Otryckt material

Handlingar, ritningar och fotografier, Piteå landsförsamlings kyrkoarkiv, Öjebyn.

Fotografier i Piteå museums bildarkiv, Piteå.

Handlingar och ritningar i Piteå landsförsamlings arkiv, Härnösands landsarkiv (HLA).

Handlingar, ritningar och tidningsurklipp i Riksantikvarieämbetets och

Byggnadsstyrelsens, K-byråns arkiv, Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA).

Ritning i Överintendentsämbetet arkiv, Riksarkivet (RA).

62 "Långsiktigt hållbar förvaltning och differentierad användning av kyrkor", 2006.

63 Ridderstedt 1998, s. 34, 281, 325; Björkman 2001, s. 19ff; Weman 2006, s. 136; Weman 2009, s. 16f.

64 Rappe 1962, s. 173.

Förteckning över Johan Thomés ritningsarkiv, www.arkdes.se

Riksantikvarieämbetets databas Kulturmiljöbild, www.raa.se

”Långsiktigt hållbar förvaltning och differentierad användning av kyrkor” – dokumentation från RAA:s seminarieriet våren 2006, http://old.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/2006/oktober/langsiktigt_hallbar_forvaltning_och_differentierad_7477.pdf

Litteratur

Ahnlund, Nils (1920), Rannsakningen om stiftsgränsen i Norrabotten 1374. *Historisk tidskrift*.

Alm, Henrik (1935), *Murmästare-ämbetet i Stockholm*. Stockholm.

Anderson, Iwar (1964–1965), Kapell stiglucka och klockstapel. Om Piteå landsförsamlings klocktorn. *Norrboten*, s. 35–46.

Bergman, Ingela (2010), Finnar, lappar, renar och bönder. Om medeltida befolkningsgrupper och näringar avspeglade i ortnamn i Bottenvikens kusttrakter. *Arkeologi i norr*, 12.

Beskow, Hans (1952), *Bidrag till studiet av Övre Norrlands kyrkor*. Stockholm.

Björkman, Anders (2001), *Form Rörelse Ljus. En studie över Johannes Olivegrens kyrkoarkitektur*. Umeå.

Blomé, Börje (1977), *Kyrkorestaurering i teori och praxis. Den italienska restaureringsdoktrinen och dess tillämpning vid restaurering av tre svenska kyrkor 1966–1978*. Göteborg.

Blomé, Börje (1978), Den italienska restaureringsdoktrinen i svensk tillämpning. *Arkitektur*, 3.

Boëthius, Gerda (1921), *De tegelornrade gråstenskyrkorna i norra Svealand: ett bidrag till kännedom om stilströmningarna under den yngre medeltiden*. Stockholm.

Bonnier, Ann Catherine (2004), Medeltidens kyrkor. I: Ingrid Sjöström & Ulf Sporrang (red.), *Uppland. Landskapets kyrkor*. Stockholm.

Brunnström, Lasse (1981), *Kiruna – ett samhällsbygge i sekelskiftets Sverige*, I. Umeå.

Burman, Mattias (2011), Öjeby kyrkas ombyggnad under 1700-talet. *Piteå museum årsbok*.

Bygdén, Leonard (1923, 1925), *Hernösands stifts herdaminne: bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning*, II, III. Uppsala.

Edman, Victor (1999), *En svensk restaureringstradition. Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*. Stockholm.

Elmén Berg, Anna (1997), *Fem ödekyrkor i Norrland. Kyrklig förnyelse, kulturminneshävd och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början*. Umeå.

Elmén Berg, Anna m.fl. (1991), Från Adak till Övertorneå. Alfabetiskt inventarium över Övre Norrlands kyrkor. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 22.

- Flodin, Barbro (1993), Kyrkobyggandet i övre Norrland 1760–1860. I: Erik Cinthio m.fl. (red.), *Kyrkobyggnader 1760–1860. 3, Övre Norrland*. Stockholm.
- Flodin, Barbro (1998), *Nederluleå kyrka. Norrbotten*. Stockholm.
- Gustafsson, Lotta (2010), *Medeltidskyrkan i Uppland. Restaurering och rumslig förnyelse under 1900-talet*. Stockholm.
- Hall, Thomas m.fl. (1987), *Murarmestarne: Murarmestare embetet i Stockholm 1487–1987*. Stockholm.
- Hamberg, Per Gustaf (1955), *Tempelbygge för protestanter. Arkitekturhistoriska studier i äldre reformert och evangelisk-luthersk miljö*. Stockholm.
- Hamberg, Per Gustaf (1974), *Norrländska kyrkoinredningar. Från reformation till ortodoxi. Idéhistoria, kulturförbindelser, mästare*. Stockholm.
- Hiekkanen, Markus (1994), *The stone churches of the medieval diocese of Turku. A systematical classification and chronology*. Helsinki.
- Knapas, Marja Terttu (1990), Om klockornas placering i finländska medeltidskyrkor. I: *Hikuin*, 17. Højbjerg.
- Legnér, Mattias (2012), Kyrkan – ”en maskin att sitta i”: Införandet av komfortteknik i Gotlands kyrkor under 1900-talets första hälft. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 63.
- Lindblad, Jakob (2009), *470 nya kyrkor. Bidrag till Sveriges arkitekturhistoria 1850–1890*. Stockholm.
- Nilsson, Torsten (1976), *Piteå landsförsamlings kyrka*. Öjebyn.
- Nodermann, Maj (1991), Kyrkor, byggmästare och timmermän i Jämtland och Härjedalen under 1700-talets senare hälft. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 22.
- Nordberg, Albert (1953), Med ärkebiskoparna på visitationsfärd. I: *Luleå stift i ord och bild*. Stockholm.
- Olofsson, Sven Ingemar (1962), Övre Norrlands medeltid. I: Övre Norrlands historia. I. *Tiden till 1600*. Umeå.
- Pettersson, Lars (1985), Kyrkor och klockstaplar i svenska Österbotten. I: *Svenska Österbottens historia*, V. Vasa.
- Rappe, Axel (1962), *Domus Ecclesiae: Studier i nutida kyrkoarkitektur*. Stockholm.
- Ridderstedt, Lars (1998), *Adversus populum. Peter Celsings och Sigurd Lewerentz sakralarkitektur 1945–1975*. Uppsala.
- Selinus, Olov (1922), Pitebygdens kyrkor. I: *Från bygd och vildmark i Lappland och Västerbotten*. Luleå.
- Svedberg, Olle (1978), Finns det en italiensk restaureringsdoktrin? *Arkitektur*, 5.
- Thomé, Johan (1967), *Johan Thomé Arkitekt. Arbeten i urval 1955–1965*. Stockholm.
- Ugglas, Carl R. af (1935), Altaret i Piteå landsförsamlings (Öjeby) kyrka – ett verk av Caspar Schröder, *Norrbotten*, s. 24–38.
- Wallerström, Thomas (1982–1983), Kulturkontakter i Norrbottens kustland under medeltiden. *Norrbotten*, s. 16–55.

- Wallerström, Thomas (1995), *Norrbottnen, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*, II. Stockholm.
- Weman, Gunnar (2006), *Nutida gudstjänst och medeltida kyrkorum. Förhållandet mellan det sena 1900-talets liturgireform och det medeltida gudstjänstrummet i Svenska kyrkan*. Skellefteå.
- Weman, Gunnar (2009), *Jerk Alton. Nutida kyrkorumsarkitekt*. Skellefteå.
- Weman Ericsson, Lena (red.) (1997), *Övertorneåprojektet*. Piteå.
- Vikström, Eva (2004), *Kyrkorna 1760–1860. I: Ingrid Sjöström & Ulf Sporrang (red.), Uppland. Landskapets kyrkor*. Stockholm.
- Åman, Anders (1992), *Övre Norrlands kyrkor – deras konsthistoria och geografi. Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 22.

Att restaurera en barockkyrka – exemplet Kalmar domkyrka

Kerstin Barup

Bakgrund

Våra mest unika och högst värderade kulturhistoriska byggnader är ofta ombyggda många gånger och har lite kvar av det autentiska materialet. Barockens kyrkor är kraftfulla i arkitekturen och materialet, de tål förändringar i inredning och detaljer utan att förlora sin karaktär och styrka i uttrycket. Kalmar domkyrka är en magnifik och ovanligt väl bevarad barockkyrka, även i ett internationellt perspektiv. Förändringar som har gjorts genom århundradena har ofta varit funktionellt betingade och getts en värdig anpassning. Andra ändringar har varit beroende av tidsideal och påverkat ursprungliga kvaliteter, men inte förtagit kyrkans mäktiga storhet.

Kalmar stift grundades 1602 genom att Linköpings stift delades.¹ Arkitekturen speglar den svenska stormaktstidens ideal och manifesterar Kalmars betydelse under 1600-talets slutskede. Efter den svåra stadsbranden i medeltidsstaden 1647 beslutade man att flytta staden till Kvarnholmen och ge den ett starkt försvar av vallar och bastioner. Den nya symmetriska staden med ortogonalt vägsystem planerades på ritbordet där länsresidenset² och kyrkan fick markanta lägen. Det tog tio år att flytta staden. Kyrkan förlades vid Stortorget, mitt emot rådhuset. Byggandet påbörjades 1660, men det tog 43 år att färdigställa kyrkan. Ritningarna utfördes av Nicodemus Tessin d.ä. och är den enda nybyggda barockkyrkan av hans hand.³ Kungen avbröt det dyra kyrkobygget flera gånger, bland annat vid det skånska kriget. Kalmar behövde dock sin kyrka och man tog provisoriet i bruk redan 1681. Då hade den en våning, var vitkalkad med grå dekorationer och ett provisoriskt tegeltak.

1 Kalmar stift gick 1915 upp i Växjö stift och domkyrkan är sedan dess en domkyrka utan biskop.

2 Kalmar blev residensstad 1834.

3 Tessin d.ä. ritade om- och tillbyggnader av kyrkor, men fick inte genomföra några fler kompletta nybyggnader av kyrkor.

Under byggnadstiden lyftes golvet enligt ritningarna en meter med omfattande utfyllnadsmassor. Vi kan i dag genom arkeologernas utgrävningar i vapenhuset se en äldre golvnivå.⁴

Domkyrkobygget var ett kostsamt projekt för en stad med en förnäm, modern stadskärna men inte så många invånare. Kyrkans strikta barockstil kallas barockklassicism, med förebilder på kontinenten. Man kan anta att arkitekt Jean de la Vallés Katarina kyrka i Stockholm, som började byggas 1656, kan ha påverkat Tessin. Men det var Tessins studieresor till Italien, Frankrike, Tyskland och Nederländerna som hade lärt honom att tillämpa den nya barockarkitekturen. Han fick redan 1640 uppgiften att rita den nya staden inklusive kyrkan. Då tolkade han barocken till ett mer nordiskt utförande; stramare och enklare än på kontinenten, om än Kalmar domkyrka och Stortorget minner om Rom. Kalmar hade redan under 1600-talet förnäma stadshus i den nya rätvinkliga planen, men domkyrkans storlek och placering dominerade staden helt. Stadens siluett – med domkyrkan som dominant gestalt – präglar fortfarande området och ger vittnesbörd om en framsynt bevarandeplanering.

Tessin kunde i sina arkitekturstudier och vid sin resa till Rom till exempel se Colosseums antika hierarkiska fasaduppbyggnad med enkla doriska kolonner i bottenvåningen, joniska däröver. Dessa klassiska ideal följde han i Kalmar domkyrkas exteriöra uppbyggnad där bottenvåningens pilastrar kröns av doriska kapitäl och den övre våningen har joniska kapitäl.

Även kyrkans form speglar det kontinentala byggnadssätt som Tessin studerat. Vi kan anta att han såg många barockkyrkor under sina studier på kontinenten; i Rom var exempelvis Il Gesù redan 70 år gammal, den ritades av Giacomo della Porta. Man hade just påbörjat San Agnese av arkitekten Girolamo Rainaldi, hans son Carlo och Francesco Borromini vid Piazza Navona, även Sant Andrea della Valle av Carlo Rainaldi och Francesco Borromini och Santa Susanna av Carlo Maderno har likheter med Kalmar domkyrka. Även Paris hade barockkyrkor, till exempel Eglise de la Sorbonne av arkitekt Jacques Lemercier. Studier av dessa byggnader har inspirerat Tessins utformning av Kalmar domkyrka. Men centralkyrkoformen i de kontinentala kyrkorna stämde inte helt med den svenska liturgin; riktningen från öster till väster bearbetades därför till mer långsträckt än korsarmarnas längd i nord-sydlig riktning.

Det finns en tidig ritning till Kalmar domkyrka som har denna långsträckt centralkyrkoform med en cirkel inritad där man kunde förvänta sig en kupol i likhet med förebildernas (fig. 1). Kyrkan fick dock inte någon kupol. Eftersom det var svårt att finansiera byggandet uteslöts kupolen, kanske av ekonomiska skäl. Dokumentation om detta saknas.

4 Glas i vapenhusets golv ger sikt ner till en lägre golvnivå.

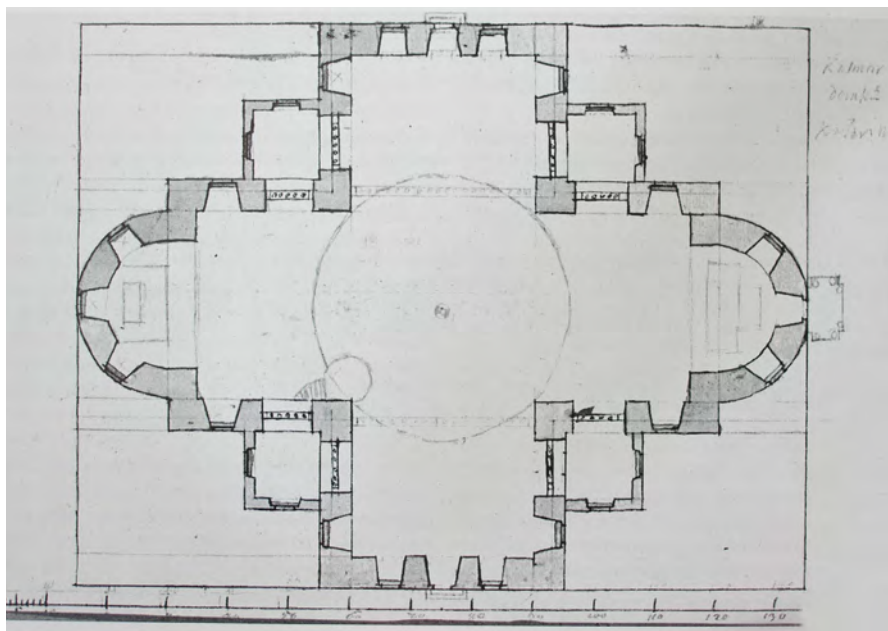

Fig. 1. Kalmar domkyrka. Förslag till plan av Nicodemus Tessin d.ä. © Nationalmuseum, Stockholm.

Byggnaden

Grunden är byggd av granit som ursprungligen slätputsats och kalkmålats mörkt grå och under en period *caput mortuum* (brunviolett), men som under de senaste hundra åren varit frilagd. När grunden rensats från puts vid förra sekelskiftet uppvisade den ett byggnadssätt mycket likt stadens bastioners; stenen är kluven på samma sätt och sitter ofta som spegelvända brottytor intill varandra.

Förebilderna till Kalmar domkyrka är oftast byggda av natursten, i Kalmar använde man lokal kalksten för att mura upp väggarna. Kalkstenen högs till fyrkantiga murstenar, genom stenens skiktade uppbyggnad sällan högre än 20 cm, oftast tunnare. De fina pilastrarna, gesimserna och fasadbanden släthögs, väggpartierna däremellan spritputsades och kalkavfärgades i gul färg. Pilastrar och gesimser målades grå med kalkfärg. Det var vanligt att stenens kulör förhöjdes och utjämnades genom kalkmålning då man eftersträvade ett så perfekt utseende som möjligt. Skulpturala delar är av sandsten, vissa delar är linoljemålade, "eldslågorna" i de så kallade eldurnorna är nu åter förgyllda i 24 karats bladguld. Sandstenens homogena uppbyggnad och förhållandevis mjuka karaktär gör den till ett gott material att skulptera i, till skillnad från

kalkstenen som kan skikta sig och där flisor kan spjälkas av och ge ojämnheter. Taket är täckt med kopparplåt.

Man har kunnat följa färgförändringarna genom åren. Den största förändringen skedde vid 1910–1914 års omfattande restaurering. Då togs all färg bort från de oputsade dekorativa stenelementen, medan den ljusgula putsfasaden målades mörkt brun-gul. Sockeln rensades från puts så att den uppvisar de granitblock den är byggd av. Nationalromantikens förkärlek för äkta material och hantverk samt patina fann på detta sätt ett uttryck som stämde med tidens smak.

Kyrkan är byggd på den yttersta kanten av fast mark; omedelbart nordväst om kyrkan är marken inte alls så stabil, kyrkans källare och gravvalv är grävda till ett djup strax över grundvattennivån. Tack vare denna goda geotekniska kännedom vid den ursprungliga byggnadstiden och den noga valda platsen står kyrkan mycket stabilt, den har inga sättningssprickor eller vatteninträngningar från undergrunden.

Underhåll och tidigare restaureringar

Kyrkan har restaurerats och underhållits vid många tillfällen under århundradenas gång, varvid ganska stora interiöra förändringar gjorts. Stommen och arkitekturen har dock inte påverkats nämnvärt. Efter den senaste stora restaureringen 1910–1914 har endast underhållsåtgärder vidtagits, man målade om interiören under 1950-talet och sedan har smärre förbättringar gjorts. Över femtio års användning hade gjort kyrkans interiör smutsig och ganska mörk. Igensättning av två fönster i vardera korsarmen samt de fönster i koret som flankerade altarpupsatsen gjordes 1910–1914, förmodligen för att ge den öst-västliga axeln större betoning och att genom artificiell belysning bättre kontrollera ljuset i koret.

Den senaste restaureringen

Stortorget iståndsattes efter en arkitekttävling av arkitektkontoret Caruso St John Architects i London och konstnär Eva Löfdahl. Torget blev byggnadsminne 2002 och stod färdigt ett år senare som ett vackert stengolv i staden.

Domkyrkoförsamlingen började ungefär samtidigt planera för restaurering av domkyrkan. Den tillgänglighetsanpassning genom en ramp vid kyrkans södra ingång från torget som gjorts i samband med torgarbetena var inte helt ändamålsenlig med dess lutning och ojämna markyta. Koppartaket läckte, exteriörens stenarbeten behövde restaureras och konserveras, putsen behövde lagas och kalkas, fönster och dörrar restaureras och målas. Kyrkans förvaltning igångsatte en takprojektering och fönsterreovering. Branden i Katarina kyrka i Stockholm hade föranlett förnyad eftertanke om brandskydd, och man planerade för en sprinkleranläggning på domkyrkans vind.

För att lösa funktionskraven i kyrkan och även förnya ytiskikten anordnade man en arkitekttävling under mottot ”Allt under ett tak”. Målet var att inrymma alla kyrkans funktioner i domkyrkobyggnaden. Församlingslokaler och körövningslokaler hyrs i andra byggnader vid Stortorget.

Vårt arkitektkontor (Barup & Edström arkitekter) vann tävlingen med ett förslag som skulle ge ett nytt centralaltare med plats mitt i kyrkan. Då restaureringsarbetet var omfattande och man redan hade satt igång den nödvändiga exteriöra iståndsättningen indelades arbetet i en exteriör första etapp och en interiör andra etapp samt en avslutande tredje etapp med orgelrestaurering.

Exteriör restaurering

Plåtarbetena för taket var i princip färdigprojekterade, fönstren var restaurerade fram till slutstrykningsfärgen när vårt arkitektkontor påbörjade arbetet. Hela exteriören var i behov av reparation och underhåll.

Vårt tävlingsförslag innehöll upptagande av två igensatta stora fönster på vardera norra och södra gaveln. Fönstren hade satts igen vid förra sekelskiftet för att betona den öst-västliga axeln på bekostnad av den ursprungliga centralkyrkoformen. Samtidigt hade man satt igen de mycket höga fönsterpartier som flankerade huvudaltaret och som spred ljus över altaruspsättningen. Dessa fönster ville vi också öppna. Återupptagningarna av fönster genomfördes och är den största exteriöra förändringen som gjordes nu. Ljuset i den kyrka som planerats av Tessin återfick det spröda skimmet som ger rummet transparens, lätthet, plasticitet och dramatik – arkitekturkvaliteter som kännetecknar svensk barock från stormaktstiden när den är som bäst.

En ny sprinkleranläggning installerades på vinden och koppartaket lades om, utom på smärre partier som ansågs vara i gott skick. Vattenläckage hade skadat en del av underliggande träkonstruktion som därför restaurerades på ett traditionellt trätekniskt sätt.

Den gula putsen, som hade ersatt de kontinentala förebildernas sandsten, hade tagit skada av bristande vattenavrinning, saltutfällning och klimatpåfrestningar. Vissa delar, särskilt svåråtkomliga sådana, hade putsbortfall och bakomliggande skador i kalkstensmuren. Gesimser, lisener och annan dekor av slät kalksten hade skador orsakade av att vissa stenar från början varit felvända, med öppna klov av lera i fasad så att de vittrat kraftigt. Väder och vind bryter successivt ner stenen, genom att skikten urlakas och stenen blir skör. På taket finns tjugo så kallade eldurnor av vackert huggen sandsten från Gotland. Dessutom finns fyra eldurnor av gråmålat trä med blyavtäckning långt inne på taket, där ögat luras att tro att även dessa är av sandsten. Även jag trodde detta och projekterade för restaurering av tjugofyra sandstensurnor tills jag kom upp på taket, inte bara med skylift utan med hjälp av ställning, och uppdagade

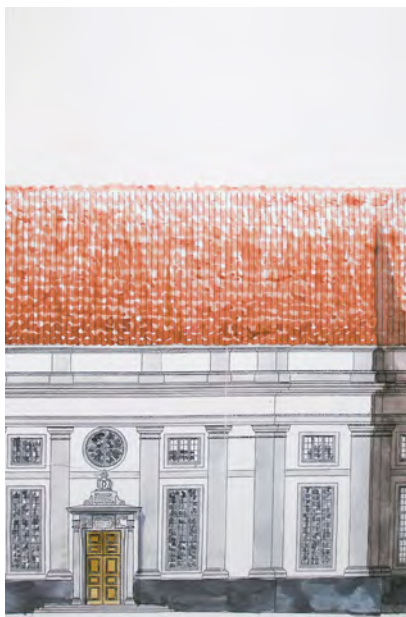

Fig. 2 a–d. Akvareller som visar kyrkans färgsättning genom tiderna. Barup & Edström arkitekter.

den småländska kreativiteten i att finna ekonomiska lösningar. En del av eldurnorna var dock spruckna så att delar av stenen var lösa eller avfallna.

Vi diskuterade vilka principer som skulle gälla för fasadrestaureringen. Även om kyrkan var välbevarad fanns olika förändringsskeden som vi kunde urskilja (fig. 2a–d). För att få ett gott underlag för beslut målade vi arkitekter upp akvareller över de olika utseenden som kyrkan har haft. Underlag för detta återfanns i arkivalierna, bland annat genom de inköp av färg och annat som gjorts genom tiderna.

Det beslutades, efter tillstånd från länsstyrelsen, att vi i princip skulle följa en färgsättning från 1834 där receptet för fasadernas gula kalkfärg var preciserad i detalj. Den antikvariska expertisen kom fram till att fönstren då varit ekådrade utvändigt. Sockeln hade då varit putsad och kalkavfärgad i grått. En putsad sockel tillhör kyrkans arkitektur, naken granit med stenarnas naturform stämmer inte med dess förfinade barockgestalt. Granitsockel med naturformade stenar användes endast i funktionsbyggnader som befästningar och broar. Beställaren valde dock att behålla granitsockeln utan puts eftersom Kalmarborna tyckte om den och den är mycket motståndskraftig mot åverkan och slitage. Fogarna sågs över och lagades. I kalkstensdekorererna (lisener, gesimser och liknande) bestämde vi, efter noggrann genomgång med stenhuggare Mats Johansson, att behålla så mycket autentiskt material som möjligt. All sten som stenhuggaren bedömde skulle klara sig till en ny stenrestaurering om cirka femtio år bevarades. Sten som hade åldrats eller skadats så att tekniska problem uppstått, exempelvis vatteninträngning, åtgärdades av en stenkonservator och stenhuggare. Stenar som helt eller delvis hade bortfallit ersattes i lägen där skadan orsakade påtagliga estetiska problem, även om det tekniskt sett var problemfritt att låta bli att laga/utskifta stenen. Mycket få stenar nyhöggs och utskiftades, ett större antal konserverades och lagades. Det beslöts att kalkstenslisenerna och listerna skulle behållas utan målade yta eftersom målning skulle fästa dåligt på en yta som smutsats ner under hundra år, även om den tvättades. Dessutom förmedlar omålade kalkstensdetaljer övergången till fasadens barockarkitektur från den ”råa” granitsockeln.

Murarna rensades från skador i väggarnas putsade murverk, de lagades och putsades med kalkbruk till en yta lik den omkringliggande hela spritputsen. Den putsade ytan kalkavfärgades i den valda gula kulören. Antikvarien tog i samverkan med målarna fram linoljefärg för en enkel form av ådring av fönstren. Eldurnorna togs ner till en tillfällig verkstad i en container utanför kyrkan där målaren Anders Ek lagade ut dem och förgyllde ”eldflammorna” med bladguld innan de återmonterades på taket. Även de fyra urnorna av trä skyddades med blyplåt restaurerades. Andra utsmyckningar av sandsten konserverades. Kungavapnets sandsten var så dåligt bunden att det måste målas med linoljefärg för att få en stabil yta. Vapnet hade tidigare varit målat så, men inte blivit ommålat på länge. Oljemålade ytor på sandsten kräver kontinuerligt underhåll

för att hålla på lång sikt. Den ringa omfattningen och relativt låga höjden för dessa ytor tillåter fortlöpande besiktning och underhåll.

Rampen på kyrkans södersida byggdes om med svagare lutning och jämnare stenbeläggning för att ge bättre tillgänglighet till kyrkan.

Interiör restaurering

När exteriören var klar vidtog arbete med interiören. De ritningar som fanns över kyrkan behövde uppdateras. En uppmätning av en så stor katedral tar lång tid att genomföra och är därmed kostsam. Eftersom jag forskat inom laserundersökning (fluorescensundersökning av natursten) av fasader tillsammans med Institutionen för atomfysik vid Lunds tekniska högskola (LTH) funderade jag över en rationell uppmätning med hjälp av laser.

Avståndsuppmätning där en laserstråle mäter den raka sträckan mellan två punkter användes, men jag sökte mer effektiva metoder. Jag fann en firma i Kalmar som skannade med laser för bland annat industriändamål. De var intresserade av att pröva att mäta en byggnad och vi anlätte dem för att skanna domkyrkan. Detta var den första lasermätningen för byggnadsrestaurering i Sverige, även om man samtidigt experimenterade i några andra länder. 3D-laserskanning är en mätmetod som jag sedan har arbetat vidare med och som för närvarande är den mest effektiva som finns att tillgå för arkitektur, även om det tar tid för den att nå genomslagskraft inom arkitektbranschen.

I Kalmar hade vi stor nytta av de moln med miljontals punkter som alla var måttfastställda i tre dimensioner genom x-, y- och z-koordinater. Vi kunde därigenom använda exakta mått vid såväl projektering som genomförande; exempelvis kunde flyttning av gravstenar i kyrkan planeras på ett bra sätt eftersom stenarnas vikt gör dem svårflyttade och kräver god planering. 3D-laserskanningens exakta tredimensionella modeller gör att vi kunde mäta utan stegar och ställningar och skapa en mycket god dokumentation som underlag för det fortsatta arbetet samt för kommunikation med beställare och utförare.

En viktig del var att förnya ytskikten. Valv och väggar rensades från limfärg och fick ett nytt ytskikt med traditionell kalkmålning. Inredningen, som blivit ommålad ett antal gånger, återfick en äldre harmonisk färgsättning som kunde dokumenteras genom färgundersökningar och som valdes i samråd med antikvarisk expertis.

Kyrkorummets inredning var inte ändamålsenlig för dagens liturgi. Därför hade man infört ett nytt centralaltare som på grund av korets ringa storlek placerats relativt nära högaltaret. Samtidigt skulle en stor kör kunna få plats i koret. Vi tyckte som arkitekter att det magnifika högaltaret från 1707 och det moderna centralaltaret stod alltför nära varandra i ett kor som var för litet för det sätt man använde det på.

Fig. 3. Tävlingsförslaget. Centralaltaret med nytt arrangemang av sittplatser. Barup & Edström arkitekter.

Vi föreslog därför i tävlingsförslaget att centralkyrkan skulle få ett nytt centralaltare i mitten av kyrkan och utnyttja möjligheterna att möblera flexibelt i förhållande till detta (fig. 3). Därmed skulle altarna inte konkurrera utan kunna användas var för sig. Man skulle dock behöva ta bort ett antal bänkar i kyrkans mitt. Antalet sittplatser i kyrkan var stort, endast i undantagsfall är alla platser upptagna. Lösa stolar som komplettering för sådana tillfällen ingick i vårt förslag.

Efter att ha värderat och analyserat alla utrymmen i kyrkan som underlag för att de ska kunna rymma alla funktioner inom byggnadens väggar kom vi fram till att vinden är mycket svår att inreda. Det är svårt att nå vinden, dessutom är den mycket vacker som den är. Källaren som finns under den västra delen av kyrkobyggnaden skulle kunna byggas ut, men det skulle kräva arkeologiska undersökningar då många gravar finns i kyrkan.

Beträffande korets utvidgning och centralaltarets placering gavs inte antikvariskt tillstånd att göra den föreslagna centrala placeringen, man ville ha kvar bänkkvarteren som de var. Det alternativ som kunde få antikvariskt tillstånd var att utöka korets storlek, men i befintligt östligt läge, något som beställaren fann vara ett gott alternativ. Länsstyrelsen ville att alla bänkar skulle behållas eftersom de ingår i kyrkans lagerföljd och man tyckte att de var viktiga för rummet. Museet gjorde en utredning om

bänkarna där de värderades högt, trots att endast några få är kvar från tiden före 1914.

Min åsikt är att kyrkans arkitektur är så kraftfull och magnifik att bänkarnas vara eller icke vara inte påverkar rummets storhet. Att ta bort en del bänkar skulle inte förta interiören. Det går inte att förstöra Kalmar domkyrkas storhet genom sådana inredningsförändringar. Ett centralaltare som placerats centralt hade varit mer harmoniskt, men ett nytt centralaltare placerat i öster, så långt ifrån högaltaret som möjligt blev det alternativ som genomfördes.

För kören, ofta sextio sångare, fanns lösa podier som förvarades vid sidan i den ena korsarmen. En branddokumentation visade att sådana podier, och även annan lös inredning, inte kan tillåtas då de utgör en stor brandrisk. Podier måste alltså vara fasta eller flyttas ur kyrkorummet när de inte ska stå i koret.

Källarens utvidgning skulle inte heller kunna göras så omfattande. Olika alternativ diskuterades, bland annat att göra en mindre källarutvidgning under vapenhuset eller bygga ut källaren under torget. Det enda stället där det av antikvariska skäl kunde ges tillstånd för en källarutvidgning var utanför kyrkobyggnaden åt nordväst. Här lutar marken kraftigt nedåt vilket skulle medföra ett stort grävningsdjup och därmed skulle golvet ligga under grundvattennivån, vilket inte är bra. Vid en geoteknisk undersökning fann man att kyrkans fasta grund slutade just vid nordvästra hörnet så att jordlagren därutanför består av ostabila lerlager. Dessa grundförhållanden omöjliggjorde källarbyggande där. Det blev inte heller möjligt att ha större förråd eller personalutrymmen i källaren. Den lilla befintliga källaren behövdes för den moderna tekniken som säkerställer klimat, ljud, ljus, sprinkleranläggning med mera. Endast mindre förråd finns där i dag. Undersökningarna bekräftade alltså stormaktstidens skicklighet i att lägga kyrkan på god grund och lägga källargolvet precis på rätt nivå i förhållande till grundvattnet.

Flyttbara körpodier kunde inte inrymmas någonstans. Därför projekterade vi elektriskt höj- och sänkbara podier så att man kan välja om golvet ska vara plant eller med körgradänger. Detta underlättar arbetet för kyrkans personal och podierna utgör ingen brandfara. Saxliftarna till körpodierna är indelade i sektioner och bär upp järnplattor som är belagda med tunna kalkstenskivor av samma sort som resten av golvet.

En av gravkamrarna under koret grävdes ut av arkeologer; den visade mycket god byggnadskvalitet. Korets förnyelse kunde genomföras som planerat utan förstärkning av grundläggningen. Utanför koret upptog bänkkvarteren nästan all golvyta. Bänkar längst fram och längst bak togs därför bort för att ge golvutrymme för processioner och för grupper som kommer till kyrkan.

De så kallade kurbänkarna längs norra och södra sidan bevarades, en av dem fick ny användning för information om kyrkan, en annan för bokförsäljning. Dörrarna till dessa kurer, ursprungligen avsedda för de rika borgarna, kan fortfarande stängas och

de tar bort intrycket av vår tids inredning inne i kurlerna. Utrymme för barn och för vaktmästeri inrymdes inom bänkkvarteren.

En annan förändring i kyrkorummet åstadkoms genom att ta bort de mycket stora textilskåpen som stod i den norra korsarmen sedan mitten av 1980-talet. De förtog helt kyrkorummets symmetri och harmoni. Ett nytt bjälklag byggdes i den höga sakristian (där det en gång hade varit ett bjälklag), vi ritade en ny trappa upp till den nya textilkammaren som inrättades där uppe. Därmed kunde kyrkorummet frigöras från textilskåpen.

Sakristian med det överliggande textilförrådet finns i det nordöstra tornets nedre del. I det sydöstra tornet fanns före restaureringen ett diakonikontor inrättat i det som på 1980-talet hade utformats som en lillkyrka med snedställd panel ett stycke upp på väggarna. Församlingen behövde ett litet kapell, därför återskapades detta, men rummet återfick putsade väggar där även ursprunglig puts hittades med en inskription med årtalet 1683.

Kapellet försågs med golvvärme, men rummets stora höjd gjorde att man ändå måste behålla de radiatorer som stod placerade i fönsterkarmarna, i ögonhöjd. Jag fick

Fig. 4. Elementskydd i form av texttavlor med Herrens bön på olika språk. Bakgrunden är ett fintrådigt metallnät, texten är laserskuren ur plåt och målad så att den ska framträda tydligt. Barup & Edström arkitekter.

uppdraget att rita elementskydd. Då rummets funktion kräver vackra detaljer ritade jag texttavlor som är elementskydd för att gömma radiatorerna (fig. 4).

De skatter som finns i kyrkan i form av textilier, silver, epitafier och fast inredning, liksom altarpuppställningen och predikstolen, måste få ett gott klimat. Högaltaret hade genomgått konservering, alla epitafier konserverades nu och hängdes tillbaka i kyrkan. Ett nytt säkerhetsskåp med glasdörrar för att kunna visa upp kyrkans föremål byggdes in i det lilla kapellet.

Av tekniska och ekonomiska skäl avstod man från att bygga ut källaren. Det var svårt att finna rum för alla behov under kyrkans tak. Vi måste ändå finna ett utrymme för kyrkans personal, en lokal som även kan fungera för interna möten och liknande. Den enda volym i kyrkan som jag kunde hitta var den övre delen av vapenhuset; om man sänkte taket skulle man kunna få in en extra våning med dagsljus. Om man fick ta bort en av de två trapporna upp till orgelläktaren skulle rummet bli rimligt stort. Vi fick tillstånd att ta bort den ena trappan (en spiralformad trätrappa inklädd med pärlspontpanel från förra sekelskiftet). Det utökade utrymme i bottenvåningen som den borttagna trappan gav lämnade plats åt ett väl tillgängligt och praktiskt placerat samtalsrum. Personalrummet på övervåningen försågs med en liten köksutrustning och får dagsljus från överdelen av de höga fönstren mot väster.

I tornen rustades personalutrymmen upp; kontoren försågs med ny fast inredning så att böcker kan förvaras i betryggande klimat och goda arbetsplatser tillskapas. Samtalsrummets tillgänglighet kompenserar trapporna till arbetsrummen. Ett huvudkrav från stiftet var att klimatet skulle säkras för framtiden. All teknik förnyades; såväl klimatanläggning som ljud- och ljus teknik. De nya tekniska installationerna monterades i källaren.

Om restaureringen

Dagens diskussion om hur vi ska restaurera med innebörden bevara och förnya våra kyrkor är mycket aktuell. Kalmar domkyrka är en ovanligt väl bevarad barockkyrka, men den var i behov av teknisk samt materialmässig översyn med ytskikt som inte hade åtgärdats på många år. Mycket av inredningen hade förnyats genom åren, även om konstnärliga delar som huvudaltare och epitafier bibehållits. Kyrkan fungerade inte heller bra för modern liturgi. Dess arkitektur, formulerad på stormaktstidens kraftfulla barockspråk, är baserad på den tunga stenbyggnaden. Inredningen representerar en sirlighet som är dekorativ, men inte avgörande för rummets storhet. Kyrkan tål därför förändringar.

Den restaurering som utfördes förändrade inte exteriören påtagligt; endast återupptagning av fönster märks för den i kyrkans historia invigde betraktaren. Det "fel" i exteriörens arkitektur som 1910–1914 års nationalromantiska restaurering medförde i form av borttagning av putsen på sockeln och den grå färgen på kalkstensdekoren hade präglat arkitekturen i så många år att det inte väckte några protester att bibehålla dessa nakna stenar, om än en putsad och kalkmålad sockel skulle ha varit mer i harmoni med barockkyrkans övriga byggnadselement. Kalkstensornamenten framträder som patinerat ojämna i kulören, men ligger inte så långt ifrån den ursprungliga kalkmålade ytan i utseende.

Interiörens restaurering föranledde däremot många och långa diskussioner om vad kyrkan tål av förändring. Den utredning som gjordes om bänkarna gav mycket ny kunskap om dessa, vilket i sig tycktes ge styrka åt ett bevarande av så många bänkar som möjligt. Jag anser inte att bänkarna var värda detta stora utrymme i diskussionen, oavsett utgången av densamma.

Gott var att alla uppskattade högaltaruppsättningen och konserveringen av epitafierna, vilka befriades från mögelsporer; något vi hoppas slippa framöver genom den förbättrade klimatkontrollen.

Kyrkans värmesystem var en av de viktigaste delarna i restaureringen. Att säkerställa den relativa fuktigheten i rummet skonar inventarierna. Klimatkravet ställdes också av stiftet för att man skulle våga satsa så mycket pengar på restaureringen; man ville att det skulle bli en långsiktigt hållbar restaurering. Den nya klimatanläggningen kan reglera såväl temperatur som fukt på ett betryggande sätt.

Korpodierna samt tekniken för belysning och ljud som förnyades och förbättrades ger bättre förutsättningar för alla som deltar i gudstjänster och konserter. Även om inte alla församlingsfunktioner kunde inrymmas i kyrkan är det nu möjligt att bedriva en utökad och liturgiskt mer modern verksamhet i domkyrkan.

Orgelrestaureringen kunde påbörjas först när klimatet i kyrkan hade stabiliserats. Orgeln är den stora avslutande delen i restaureringsprocessen. Kalmar kyrka återinvigdes den 1 december 2013.

REFERENSER

Otryckt material

Antikvariskt-topografiska arkivet (ATA), Riksantikvarieämbetet, ritningar och foton över Kalmar domkyrka.

Barup-Edström arkitektkontor AB. Arbetshandlingar och arbetsritningar samt fotodokumentation för Kalmar domkyrka.

Tyréns AB. Arbetshandlingar och arbetsritningar för Kalmar domkyrka.

Kalmar kyrkliga samfällighet. Arkiv, ritningar och foton.
 Kalmar länsmuseum. Arkiv, ritningar och foton.
 Krigsarkivet. Planer och relationer över Kalmar.
 Nationalmuseum. Tessin-Hårlemansamlingen, ritningar och foton.
 Riksarkivet. Överintendentsarbetet; ritningar och foton över Kalmar domkyrka.

Litteratur

- Apelman, J. (2008), *Gravhällar i Kalmar domkyrka 1681–2008. Kulturhistorisk utredning*. Kalmar läns museum. Kalmar.
- Baehrendtz, F. (1914), Anteckningar om Kalmar domkyrka. II, Inredning och lösa inventarier. *Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening*.
- Barup, K. (2007), Kalmar domkyrka. Stenrestaurering på hög höjd, *Sten*, 1.
- Barup, K. (2008), Restaurering av kyrkor. I: P. Bexell & G. Weman (red.), *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst: en samtalsbok om ett förändrings-skede*. Skellefteå.
- Edlund, R. (2007), *Bänkinredningen i Kalmar domkyrka 1682–2007. Kulturhistorisk utredning*. Kalmar läns museum. Kalmar.
- Edlund, R. (2010), *Kalmar domkyrka. Antikvarisk kontroll vid utvändig renovering*. Kalmar läns museum. Kalmar.
- Hofrén, M. (1981), *Kalmar domkyrka. Historia och beskrivning*. Kalmar.
- Josephson, R. (1930–1931), *Tessin, Nikodemus Tessin d.y. Tiden–Mannen–Verket*. Stockholm.
- Pålenäs, B. (2003), Kalmar Domkyrka. Bemålade inventarier. *Jönköpings läns-museum, besiktningsrapport*, 2003:25. Jönköping.
- Pålenäs, B. (2008), Kalmar Domkyrka. Bemålade inventarier. *Jönköpings läns-museum, åtgärdsprogram*, 2008:07. Jönköping.
- Rosell, I. (1992), *Kalmar domkyrka*. Kalmar.
- Rosell, I. & Bennett, R. (1989), *Kalmar domkyrka. Småland, III:4. Sveriges kyrkor* 209. Stockholm.

Uppsala domkyrkas restaureringar – från medeltiden till 1970-talet

Herman Bengtsson & Jakob Lindblad

Upptakt

Kungl. Vitterhetsakademien har i samarbete med Upplandsmuseet under flera år bedrivit ett projekt med avsikten att publicera Uppsala domkyrka i verket *Sveriges kyrkor*. Finansieringen har främst skett genom medel ur Kungl. Vitterhetsakademiens Huseliusfond. Under 2010 utkom de sex första volymerna som täcker domkyrkans historia från medeltiden fram till 1884.¹ I januari år 2012 inleddes ett fortsättningsprojekt med syftet att fullfölja beskrivningen fram till i dag. På grund av källmaterialets väldiga omfattning kom utgivningen att fördelas på två volymer, där den första omfattar åren 1885–1934 och den andra 1935–2015.² Hösten 2016 utgavs dessutom en samlad översikt över domkyrkomiljöns historiska utveckling, författad av Göran Lindahl och publicerad postumt.³

Ett av huvudinslagen i det nyligen avslutade fortsättningsprojektet utgör naturligtvis Helgo Zettervalls restaurering som genomfördes mellan 1885 och 1893. Resultatet blev en idealkatedral med en rikt artikulerad fasad som är känd genom flera äldre fotografier (fig. 1). Trots att delar av den yttre dekoren avlägsnades mellan 1935 och 1953 har exteriören i stort sett behållit det utseende den fick vid 1800-talets slut, med höga spiror på västtornen och en takryttare i korsmitten. Även interiören är så gott som helt intakt, bortsett från att vissa av inventarierna har bytts ut.

¹ *Uppsala domkyrka, I–VI* (Sveriges kyrkor 227–232). Uppsala 2010.

² *Uppsala domkyrka, VII–VIII* (Sveriges kyrkor 234, 236). Uppsala 2014–2015.

³ Lindahl 2016. I föreliggande text svarar Bengtsson för redogörelsen fram till 1934, Lindblad för perioden 1935 och framåt.

Fig. 1. Uppsala domkyrka omkring 1930. ATA, Stockholm.

Zettervalls restaurering började ganska snart att betraktas som ett misslyckande. Redan i det temanummer av *Ord och bild* som gavs ut i samband med domkyrkans återinvigning i september 1893 framfördes negativa omdömen om både arkitekten och hans insatser.⁴ Efterhand hårdnade kritiken ytterligare. Sommaren 1918 publicerade till exempel konsthistorikern Carl af Ugglas en debattartikel i *Svenska Dagbladet*, där han framhöll att det nu var hög tid att någonting gjordes åt Zettervalls smaklösa "mönsterboksgotik".⁵ Trots flera statliga utredningar och regelrätta arkitekttävlingar uteblev dock den planerade omrestaureringen. I stället uppstod en nationell debatt som dels handlade om utformningen av Uppsala domkyrka, dels om restaureringsprinciper i allmänhet. Diskussionerna pågick ända fram till 1971, då Åke Porne påbörjade sin jämförelsevis försiktiga restaurering som än i dag sätter sin prägel på kyrkobyggnaden.

Vid sidan av restaureringsfrågorna har det funnits flera andra angelägna företeelser att uppmärksamma i det nu avslutade projektet. En viktig sådan gäller förändringarna inom Svenska kyrkan, där fromhetslivet under 1900-talet har genomgått en utveckling i en mer pluralistisk riktning. Ofta är det just i Uppsala domkyrka som de nya strömningarna manifesterar sig först. Ett belysande exempel är det nu försvunna så kallade Ansgarskapellet, som inreddes i domkyrkans norra korsarm på 1920-talet efter rit-

4 Nyblom 1893, s. 339–369, s. 379–384.

5 Uppsala landsarkiv 11631, Uppsala domkyrka (librariet), Ö 1, vol. 5. Tidningsurklipp. Restaureringsfrågor.

Fig. 2. Ansgarskapellet utfört efter ritningar av Lars Israël Wahlman 1925–1927. Upplandsmuseet, Uppsala.

ningar av Lars Israël Wahlman (fig. 2).⁶ Avsikten var att skapa ett mera intimt andaktsrum. I en av domkapitlets handlingar från den här tiden framhålls särskilt att domkyrkan behövde flera altaren ”för den kommande tidens nya andakter, när vi av våra katolska bröder lärt oss att icke skämmas för knäfall och bön”.⁷

⁶ Uppsala landsarkiv 11631, Uppsala domkyrka (librariet), G 2, Domkyrkans räkenskaper, vol. 28–30, 1925–27.

⁷ ATA. Kyrkor, Uppland. Uppsala domkyrka. Utkast till skrivelse från domkapitlet till Kungl. Maj:t, 14/2 1934.

Fig. 3. Ljusträd av Olof Hellström, 1968. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet, Uppsala.

Under ärkebiskop Nathan Söderbloms ämbetsstid 1914–1931 introducerades ett ekumeniskt tänkande som innebar en samverkan med andra kristna trossamfund, och här spelade domkyrkan en viktig roll som samlingsplats. Det internationella samarbetet fortsatte även efter Söderbloms död 1931. Inför Kyrkornas världsråds generalförsamling i Uppsala 1968 beställdes exempelvis ett ljusträd i smidesjärn av konstnären Olof Hellström, som var avsett för privata andaktsstunder i kyrkan (fig. 3).⁸ Liknande ljusbärare finns i dag i de flesta svenska kyrkor, vilket speglar Svenska kyrkans öppenhet för en mer personligt utformad religiositet. Ytterligare ett exempel på denna företeelse är Anders Widoffs Mariaskulptur, finansierad av Vitterhetsakademins Huseliusfond och som 2005 ställdes upp i domkyrkans koromgång, omedelbart utanför Vasakoret (fig. 4).⁹

Inför en sådan bild kan man ställa sig en rad i dag aktuella frågor som bland annat berör religiös pluralism, genus och etnicitet, samtidigt som motivet i sig utgör ett slags konceptuell hänvisning till domkyrkans och den svenska protestantismens historia. Vasakoret var ju under medeltiden vigd till jungfru Maria, och det faktum att Gustav Vasa lät sig begravas här brukar ofta lyftas fram som en manifestation av protestantismens seger och katolicismens undergång i Sverige. En poäng i sammanhanget är att Maria lite forskande blickar in mot Vasagraven, som om hon tänkte återta sin gamla plats. Skulpturen gör det därför motiverat att reflektera över frågor som berör både bildkonstens och Svenska kyrkans utveckling på senare tid.

Från 1400-talet till 1934

Zettervalls restaurering innebar som nämnts att domkyrkan försågs med en rikhaltig nygotisk skrud, både utanpå och inuti. Uppdragsgivarna, domkapitlet i Uppsala,

Fig. 4. "Maria, återkomsten" av Anders Widoff, 2005. Foto: Pia Bengtsson Melin, Upplandsmuseet, Uppsala.

⁸ Aneer m.fl. 2015, s. 278ff.

⁹ Ibid., s. 283.

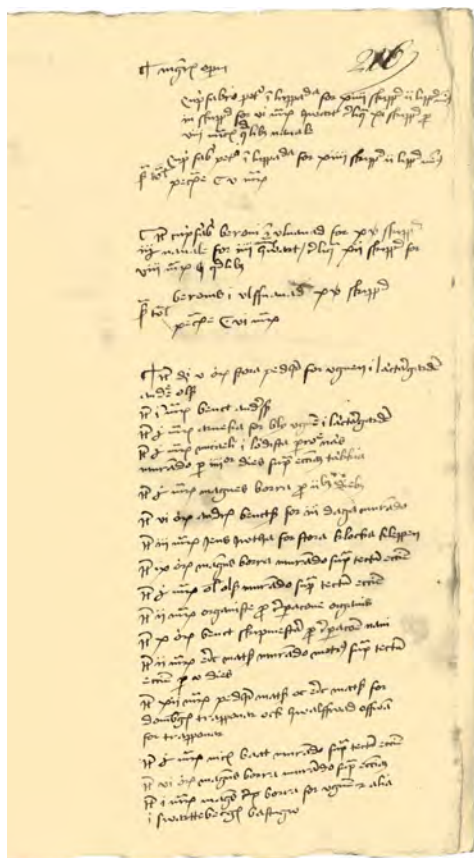

Fig. 5. Uppsala domkyrkas räkenskaper, 1499. Riksarkivet, Stockholm.

exempelvis att man nu utförde murarbeten på taken och satte upp små torn (fig. 5).¹¹

Hur uppgifterna ska tolkas är inte alldeles självklart, men det skulle kunna innebära att det var nu som domkyrkans strävbågar med alla sina fialer uppfördes. Tidigare hade man nöjt sig med ett mer diskret och delvis dolt strävsystem.¹² Tillkomsten av ett synligt system av strävbågar på 1490-talet skulle därmed kunna tolkas som en medveten gotisering av domkyrkan, utförd redan under medeltiden.

I april 1572 drabbades domkyrkan av en ny eldsvåda som är betydligt bättre doku-

var egentligen mest intresserade av att exteriören rustades upp, så att den svenska rikshelgedomen skulle hamna i nivå med kontinentens katedraler. Interiören tycks man däremot ha varit ganska nöjd med som den var.¹⁰ Zettervall ansåg emellertid att en konsekvent genomförd restaurering måste innefatta både kyrkans yttre och inre, och så fick det bli.

Restaureringen 1885–1893 var inte det första exemplet på en gotisering av Uppsala domkyrka, utan sådana ansatser kan spåras betydligt längre tillbaka i tiden. Om man tänjer lite på begreppen skulle man kunna förflytta sig ända tillbaka till 1400-talet. Sommaren 1473 hade domkyrkan skadats av en brand. Från den följande tiden finns bevarade räkenskaper som visar att man nu tog tillfället i akt att förse byggnaden med en mera rikhaltig fasadutsmyckning än tidigare. I räkenskaperna för år 1499 uppges

10 Uppsala landsarkiv 11631, Uppsala domkyrka (librariet), E 3. Inkomna skrivelser angående restaureringen, vol. 5. Brev från Anton Niklas Sundberg till Helgo Zettervall, 3/3 1873.

11 Riksarkivet, Uppsala domkyrkas (medeltida) räkenskaper, vol. 2.

12 Lovén, Bengtsson & Dahlberg 2010, s. 37–45.

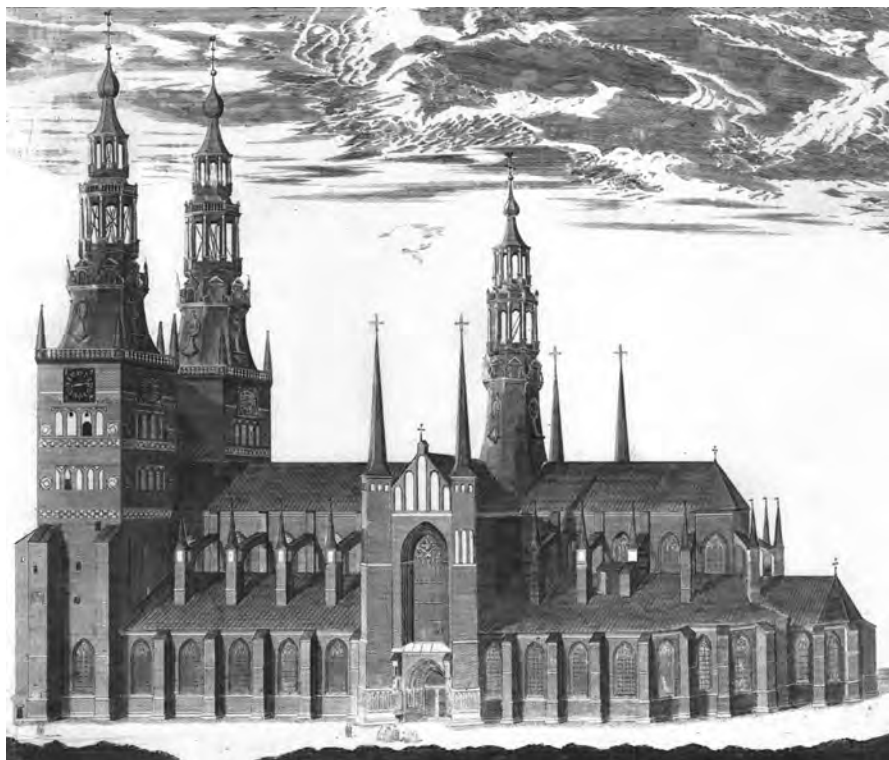

Fig. 6. Uppsala domkyrka. Kopparstick från 1699 i Johan Peringskiölds Monumenta Ullerakerensia (1719).

menterad. Återuppbyggnaden leddes av två av Johan III:s arkitekter, först Franciscus Pahr och därefter Antonius Watz.¹³ Från februari 1578 har bevarats ett brev där kungen befäller att domkyrkan ”skall aldeles blifwe medh fleere Torn reformedt och förbätredt efther som hon tilförenne war”.¹⁴ Vad Johan här efterfrågar är alltså i princip en nygotisk restaurering. Trots en rad praktiska bekymmer lyckades man så småningom också uppfylla kungens önskemål om en rikhaltig artikulering av fasaden med tornspiror, takryttare och strävbågar med fialer. Dessvärre blåste västtornsspiorna ner vid flera tillfällen, vilket gjorde att man fick utföra ständiga reparationer under 1580- och 1590-talen.¹⁵ Först i början av 1600-talet gick domkyrkan utseendemässigt in i en mer stabil fas, som framför allt är känd genom Johan Peringskiölds och Truls Arvidssons kopparstick från 1699 (fig. 6). Här framträder den medeltida byggnadskroppen med vissa tillsatser från 1500- och 1600-talen.

¹³ Ibid., s. 426ff.

¹⁴ Granlund 1875–1880, nr 125.

¹⁵ Lovén, Bengtsson & Dahlberg 2010, s. 431ff, s. 446ff.

Fig. 7. Uppsala domkyrka omkring 1880. Upplandsmuseet, Uppsala.

Västtornsspiroarna uppfördes av byggmästaren Gerhard de Besche från Liège mellan 1614 och 1617. Uppenbarligen hade man skyndat på med arbetet så att det skulle hinna bli färdigt till Gustav II Adolfs kröning i oktober 1617, även om en del kompletteringar tycks ha gjorts under den följande tiden. Takryttaren tillkom på 1640-talet, troligen med anledning av drottning Kristinas planerade men inställda kröning i Uppsala. Ansvarig för konstruktionen var byggmästaren Lars Jordansson.¹⁶

Den stora vändpunkten i domkyrkans historia var den förödande stadsbranden i Uppsala i maj 1702. När återuppbyggnadsarbetena satte igång året därpå hade man starkt begränsade ekonomiska resurser, något som fick till följd att så få insatser som möjligt gjordes. Smaken hade nu också förändrats i klassiserande riktning, vilket innebar att man inte längre hade någon större förståelse för det gotiska formspråket. Nicodemus Tessin d.y.s slottsbyggmästare Hans Konrad Buchegger, som ledde återuppbyggnaden av domkyrkan mellan 1703 och 1708, såg till att den nu fick en ganska flack, icke-gotisk silhuett utan vare sig västtornsspiror, takryttare eller fialprydda strävbågar (fig. 7).¹⁷ Först på 1740-talet tillkom Carl Hårlemans västtornshuvar som var avsiktlig låga för att inte provocera fram några blixtnedslag.¹⁸

Under senare delen av 1700-talet är det möjligt att skönja ett växande missnöje

¹⁶ Ibid., s. 447ff.

¹⁷ Ibid., s. 463ff.

¹⁸ Ibid., s. 474ff.

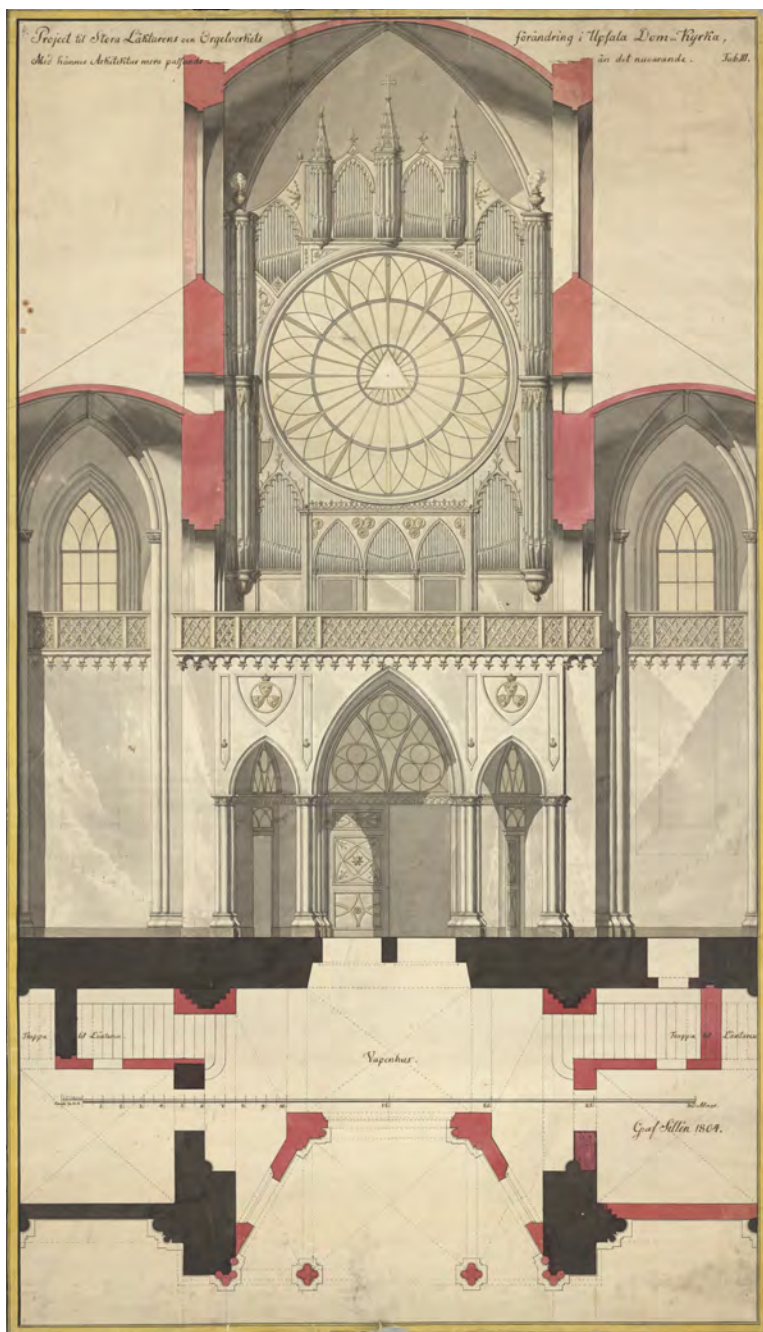

Fig. 8. Ritning till ny orgelläktare av Gustaf af Sillén, 1804. Uppsala landsarkiv.

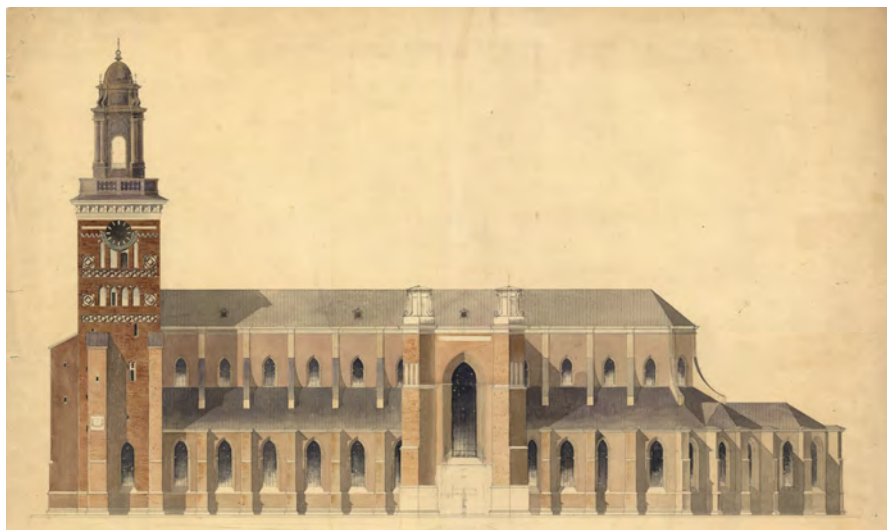

Fig. 9. Uppsala domkyrka från söder. Ritning av Johan Adolf Hawerman, 1851. Riksarkivet, Stockholm.

med domkyrkans yttre gestaltning, men eftersom arkitekterna vid Överintendentsämbetet förespråkade de klassiserande formerna fanns ännu inga utsikter att genomföra någon gotisering. I början av 1800-talet skedde dock en smakförändring, som innebar ett ökat intresse för den medeltida arkitekturen, även från Överintendentsämbetets sida. 1804 utförde ämbetets arkitekt Gustaf af Sillén ett förslag till omgestaltning av orgelläktaren och orgelfasaden i domkyrkan, med framträdande gotiska former (fig. 8).¹⁹ Här kan man särskilt lägga märke till ritningens överskrift, som lyder: "Project til Stora Läktarens ock Orgelverkets förändring i Upsala Dom-Kyrka. Med hännens Arkitektur mera passande än det nuvarande."²⁰ Av formuleringen att döma hade man alltså nu fått upp ögonen för att stilenlighet var något eftersträfvansvärt i en kyrkobyggnad. Om förslaget utförts hade Uppsala domkyrka kunnat visa upp ett av de äldsta exemplen på svensk nygotisk inredning överhuvudtaget, men det stannade på projektstadiet. Förklaringen kan vara att beställningen var gjord av Gustav IV Adolf, som kort tid senare blev avsatt och landsförvisad.

Först på 1850-talet genomfördes en upprustning av domkyrkan, där man också visade ett uttalat intresse för de ursprungliga medeltida formerna. Arbetet leddes av Överintendentsämbetets arkitekt Johan Adolf Hawerman (fig. 9).²¹ I ett domkyrko-

¹⁹ Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010, s. 377.

²⁰ Uppsala landsarkiv 11632, Domkyrkoförsamlingens arkiv. Kartor och ritningar, nr 0001:00005.

²¹ Lovén, Bengtsson & Dahlberg 2010, s. 499f.

*Fig. 10. Orgelläktare utförd efter ritningar av Adrian Crispin Peterson, 1869–1870. Upp-
landsmuseet, Uppsala.*

rådsprotokoll från 1851 framhålls särskilt att ett av syftena med renoveringen var att domkyrkans majestätiska ”Göthiska” konstruktion skulle komma bättre till sin rätt.²² Till de insatser som nu gjordes hörde bland annat en reparation av sydportalen, liksom av vissa av kragstensskulpturerna i koromgången. Mellan 1869 och 1872 tillkom dessutom flera nygotiska inventarier som var ritade av Adrian Crispin Peterson, däribland två vindfång och en ny orgelläktare och orgelfasad (fig. 10).²³

Vid en jämförelse med föregångarna framstår naturligtvis Helgo Zettervalls restaurering som en betydligt mer konsekvent genomförd och stilren gotik, där det yttersta syftet var att återställa byggnaden i det skick den skulle ha haft om den hade fullbordats efter de ursprungliga planerna.²⁴ En viktig förebild för Zettervall var den franske arkitekten Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, vars uttalade målsättning vid en restaurering av en medeltida kyrka var att försöka sätta sig in i hur den förste arkitekten skulle ha löst uppgiften om han hade återvänt till jordelivet och fått fullborda sitt verk.

Från Överintendentsämbetets sida var man inledningsvis skeptisk till Zettervalls restaureringsförslag, eftersom det skulle medföra alltför stora ingrepp i själva kyrkobyggnaden. Det var först sedan Zettervall 1882 själv utsetts till överintendent som hans ritningar kunde godkännas av Kungl. Maj:t.²⁵ Som motivering anfördes bland annat att restaureringsprojektet var en nationell angelägenhet. Det handlade om att återge domkyrkan den majestätiska form som den hade förlorat vid 1702 års brand, och som motsvarade dess ställning som rikshelgedom. Liknande formuleringar möter i en illustrerad folder från 1884, där domkapitlet i Uppsala uppmanar allmänheten att lämna pengar till projektet, som enligt beräkningarna skulle komma att kosta över en miljon kronor (fig. 11).²⁶ Om man gjorde sin plikt som medborgare och betalade skulle man alltså få en ”riktig” katedral av internationell klass.

1885 sköt riksdagen till en halv miljon kronor, vilket gjorde att det väldiga projektet kunde sättas igång. Ställningen som rikshelgedom medförde att Uppsala fick en rikare artikulering av fasaden än någon av Zettervalls övriga restaurerade domkyrkor.²⁷ I de invändiga målade utsmyckningarna ingick också flera för den svenska nationella identiteten viktiga gestalter som Sankt Ansgar, Sankt Erik, Gustav Vasa och Gustav II Adolf. Utsmyckningen spelade uppenbarligen en viktig pedagogisk och folk-

22 Uppsala landsarkiv 11631, Uppsala domkyrkas deposition. Domkyrkorådets protokoll, vol. 2, 10/10, 22/10 1851.

23 Bengtsson, Estham & Unnerbäck 2010, s. 25, 38off.

24 Restaureringen behandlas utförligt i Bengtsson & Bengtsson Melin 2014. Se även Åman 1963/2015.

25 Jfr Söderberg 1923, s. 3–56.

26 Uppsala landsarkiv 11630, Uppsala domkapitels arkiv. A 1, Protokoll, huvudserien, vol. 174, 24/4 1884.

27 För en utförligare redogörelse hänvisas till Bengtsson & Bengtsson Melin 2014.

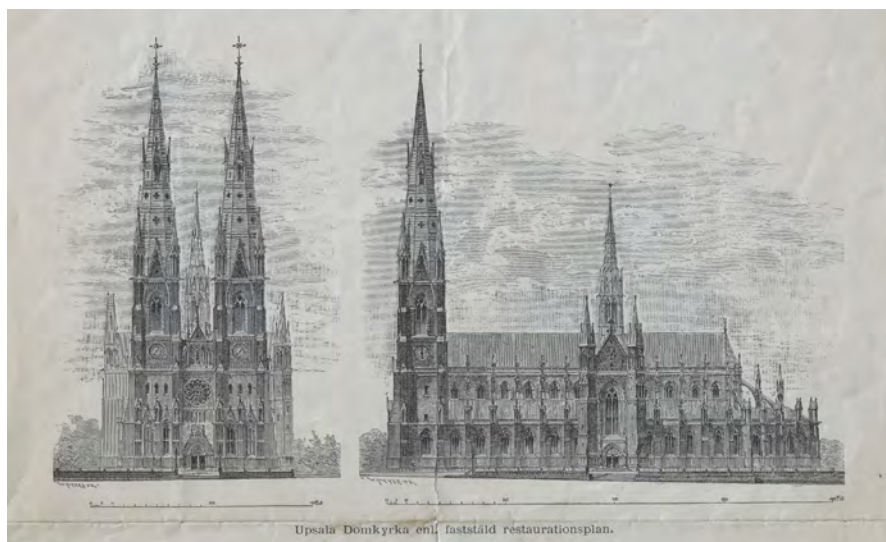

Fig. 11. Subskriptionsfolder utgiven av domkapitlet i Uppsala, 1884. Upplandsmuseet, Uppsala.

bildande roll, som gjorde att domkyrkan också fick funktionen av ett slags museum. Byggnaden i sig framstod i sitt nyrestaurerade skick som ett föredömligt exempel på en fullt genomförd fransk höggotik från årtiondena omkring år 1300. Invändigt möttes man av ett flertal varierande stilar, framför allt i gravkoren där det fanns exempel på medeltid, renässans, barock, rokokon och nyklassicism. Museiaspekten gör att det knappast är någon tillfällighet att man i samband med kyrkans återinvigning 1893 införde regelrätta öppettider för besökare, vilket tidigare hade saknats. Den blev nu tillgänglig för allmänheten på vardagar mellan kl. 9.30 och 11. I början av 1900-talet inleddes också en visningsverksamhet som ombesörjdes av en särskilt anställd språkkunnig "portvakt".²⁸ Då passade man också på att utöka öppettiderna.

Redan innan Zettervalls restaurering avslutades kan man skönja ett spirande missnöje inom domkyrkoförsamlingen. Hösten 1892 blev man exempelvis tvungen att köpa in ett antal flyttbara sittbänkar av furu som ställdes upp i långhuset och i koret för att församlingen skulle få plats.²⁹ Zettervall hade låtit göra så få sittplatser som möjligt för att det gotiska kyrkorummet skulle komma bättre till sin rätt. Nu bröts dock denna estetiska helhetsverkan genom ett antal påfallande enkla sittmöbler. 1893 upp-

²⁸ Uppsala landsarkiv 11632, Domkyrkoförsamlingens arkiv. K III a, Domkyrkorådets protokoll, vol. 4–5, 14/4 1893, 8/12 1908.

²⁹ Uppsala landsarkiv 11631, Uppsala domkyrka (librarieret). A 1, vol. 1 Byggnadskommitténs protokoll, 1/9, 29/9 1892.

Fig. 12. Uppsala domkyrka, vintern 1915. Upplandsmuseet, Uppsala.

täckte man dessutom att trägolvet under den nya fasta bänkinredningen hade blivit svårt angripet av fukt och svamp och därför måste bytas ut i sin helhet, till en kostnad av ungefär 2 000 kronor. Av protokollet framgår att de ansvariga ansåg att hela ärendet var ganska pinsamt.³⁰

Och värre skulle det bli. Hösten 1915 påpekade sysslomannen Nils Johan Söderberg vid ett möte i domkapitlet att domkyrkans exteriör uppvisade en del oroväckande tecken på fukt- och förvittringsskador.³¹ Vid restaureringen hade man konsekvent använt sig av cementfogar i tegelmurverket, vilket visade sig vara ett misstag eftersom cementen inte släppte igenom fukt på samma sätt som kalkbruk. Följden blev att vatten sipprade in i murverket och orsakade förvittring och frostsprängningar. Det var särskilt allvarligt i strävsystemet, vars fialer var utförda av tegel nedtill och betong upptill. En ungefärlig

30 Uppsala landsarkiv 11631, Uppsala domkyrka (librariet). A 1, vol. 1. Byggnadskommitténs protokoll, 23/11 1893, 3/9, 19/10 1894.

31 Uppsala landsarkiv 11630, Uppsala domkapitels arkiv. Protokoll, huvudserien A 1, vol. 206, 17/11 1915; Uppsala landsarkiv 11631, Uppsala domkyrka (librariet). F 1 Handlingar angående domkyrkobyggnaden m.m., vol. 8. Skrivelse från Nils Johan Söderberg till domkapitlet, 16/11 1915.

Fig. 13. Uppsala domkyrkas västfasad med skyddstak från 1943. Upplandsmuseet, Uppsala.

uppfattning om den bekymmersamma situationen får man genom ett fotografi från den kalla vintern 1915 (fig. 12). Istapparna på bilden måste vara flera meter långa!

På 1920-talet diskuterade man därför vid flera tillfällen i domkapitlet vilka åtgärder som behövde vidtas för att förhindra uppkomsten av allvarliga skador i exteriören. 1935 påbörjades de så kallade skyddsarbetena då vissa partier av den yttre dekoren togs bort, i första hand de som var utförda i betong.³² Ett par år senare uppfördes en täckt gång utanför västportalen, som skulle skydda kyrkobesökarna mot eventuella nedfallande byggnadsdelar (fig. 13).

Samtidigt pågick en omgestaltning av kyrkans inre, och här framstod ärkebiskopen Nathan Söderblom som en av de främsta drivande krafterna. Lars Israël Wahlman fick

³² Uppsala landsarkiv 11630, Uppsala domkapitels arkiv. Protokoll, huvudserien A 1, vol. 214–225, 1923–34; Uppsala landsarkiv 11631, Uppsala domkyrkas arkiv (libariet). F 1, Handlingar angående domkyrkobyggnaden m.m., vol. 8; Uppsala landsarkiv 11631, Uppsala domkyrka (libariet). G 2 Domkyrkans räkenskaper, vol. 26–39, 1923–34; Uppsala landsarkiv 11631, Uppsala domkyrka (libariet). G 12, Byggnadsfirman Anders Diös veckokostnadsrapporter för skyddsarbeten, vol. 1–6, 1938–44. För en utförlig behandling av det fortsatta händelseförloppet hänvisas till Aneer m.fl. 2015.

Fig. 14. Vaksalaskåpet placerat på Uppsala domkyrkas högaltare mellan 1925 och 1929. Upplandsmuseet, Uppsala.

på 1920-talet en rad uppdrag, som dels gick ut på att ersätta inredningen från Zettervalls tid, dels på att skapa nya mera intima gudstjänstutrymmen.³³ Av de många tilltänkta projekten genomfördes dock endast ett fåtal, däribland det redan nämnda Ansgarskapellet i den norra korsarmen (se fig. 2 på sidan 79). Däremot strandade planerna på att låta den norske konstnären Emanuel Vigeland utföra nya glasmålningar i kyrkan

³³ Uppsala landsarkiv 11631, Uppsala domkyrka (librariet). Domkyrkans räkenskaper, vol. 26–30, 1923–27.

med motiv ur Gamla och Nya testamentet, något som naturligtvis hade inneburit att interiören skulle ha fått en helt annorlunda karaktär.³⁴

Trots omfattande ansträngningar lyckades man inte heller byta ut högaltaruppsatsen från Zettervalls tid, vilket annars var en fråga som hade hög prioritet för Söderblom. Enligt en av planerna skulle man införskaffa ett stort altarskåp till högaltaret, antingen från Historiska museet eller från en sockenkyrka på landet.³⁵ I ett fotografi från 1920-talet ser man altarskåpet från Vaksala kyrka på prov placerat ovanpå domkyrkans högaltare, framför det nygotiska retabet från Zettervalls tid, vars krön sticker upp ovanför (fig. 14).³⁶ Bilden är ganska talande: målet har varit att till varje pris utplåna spåren av Zettervalls restaurering. När Söderblom dog verkar dock nyinredningsplanerna delvis ha avstannat.³⁷ Under den följande tiden inriktade man sig i stället på att förbereda för den stora omgestaltningen av domkyrkans yttre.

Från 1935 till 1945 – ”skyddsarbeten” och statlig utredning

Jämför man domkyrkans utseende före och efter restaureringen 1885–1893 kan man förstå några av motiven bakom 1800-talets yttre omgestaltning (fig. 15 och 16). Domkyrkan fick med sina höga tornspiror en betydligt kraftfullare resning, som betonades av strävbågarnas många fialer. I sin forna glans trädde den nu åter fram ur sitt förnedrande och stympade skick sedan branden 1702 och den följande återuppbyggnaden. Men rätt snart ändrades uppfattningen. Alltfler började med viss saknad blicka tillbaka på den lugna och i mångas ögon mer värdiga karaktär som präglade domkyrkan tidigare. Det allmänna arkitekturmodet hade i början av 1900-talet svängt mot slutna, grovhuggna former och tunga murmassor. De många vältagna fotografierna från före restaureringen bidrog till en positiv minnesbild av domkyrkans tidigare utformning. Tessin och Härleman började uppskattas mer än tidigare, medan Zettervalls namn snart blev ett skällsord.

En del av den inledande kritiken mot den stora restaureringen var den rikliga användningen av betong och cementbruk, som en del ansåg ovärdigt en kyrkobyggnad. I stridsskriften *Modern barbarism* (1894) gick Verner von Heidenstam hårt åt tidens restaureringsprinciper och inte minst hur de användes i Uppsala. Han omtalade hur

34 ATA. Kyrkor, Uppland. Uppsala domkyrka. Brev från Emanuel Vigeland till Sigurd Curman, 17/5 1935. Av brevet framgår att Söderblom på 1920-talet hade vänt sig till Vigeland med en förfrågan om han var villig att åta sig uppdraget att utföra nya glasmålningar till domkyrkan.

35 Flera kandidater omtalas i handlingarna, däribland skåpen från Österåker, Jonsberg, Oden-sala, Ed och Frustuna. En utförlig redogörelse finns i Bengtsson & Bengtsson Melin 2014.

36 Av räkenskaperna att döma ställdes skåpet upp 1925 och togs ner 1929 (Uppsala landsarkiv 11631, Uppsala domkyrka [bibliotek]. G 2, Domkyrkans räkenskaper, vol. 28 och 33).

37 ATA. Kyrkor, Uppland. Uppsala domkyrka. Brev från Erling Eidem till Sigurd Curman, 8/12 1933; Brev från Erling Eidem till Kungl. Maj:t, 6/12 1933.

*Fig. 15 & 16. Domkyrkans exte-
riör före och efter restaurering-
en 1885–1893. Upplandsmuseet,
Uppsala.*

cementen under byggnadsarbetet ringlat uteder valven som en mjuk hjärnmassa och skapade travestin "Quem deus vult perdere cementat!" (Den guden vill förgöra cementerar han!).³⁸ Den nystartade tidningen *Strix* tog upp domkyrkan i en raljerande skämtteckning där kyrkan, under den snart spridda beteckningen "Cementen i Uppsala", fick gestalta världens "högst märkvärdiga" byggnader tillsammans med bland andra telefontornet på Norrmalm, Riksdagshuset och "St. Waldenströms kyrka" (Immanuelskyrkan) i Stockholm.³⁹

Möjligen hade allt förblivit vid ett raljerande kring den nya formen och ett nostalgiskt tillbakablickande på den gamla, medan ekonomiska möjligheter saknades för att förändra domkyrkan en gång till, ifall inte byggnaden åter drabbades av byggnadstekniska problem. Redan två årtionden efter restaureringen började, som redan omtalats, delar av de yttre arkitekturdetaljerna att vittra sönder och falla till marken. Även om orsaken var okänd lades snart skulden på att man till stor del hade använt armerad betong i stället för natursten i fasadutsmyckningarna. För en bredare opinion var det lättare att sammanfatta problemet som "onödig" dekor i "oäkta" material än som murfogar, avrinning eller fuktmättade murar.⁴⁰

Ett omfattande projekt, de så kallade "skyddsåtgärderna" eller "skyddsarbetena", inleddes 1935 under ledning av ingenjör Henrik Kreüger, en av landets främsta experter på armerad betong och erfaren ledare för större byggnadsprojekt.⁴¹ Bit för bit började man avlägsna de delar av fasaden och dekoren som höll på att ramla ner. Ungefär samtidigt tillsattes en statlig utredning för att komma fram till hur en ny restaurering borde utföras för att både lösa de byggnadstekniska problemen och ge domkyrkans yttre en värdig form. I utredningen ingick bland andra konsthistorikern Gerda Boëthius, som publicerat det dittills mest omfattande forskningsarbetet om domkyrkans byggnadshistoria.⁴² Där ingick även Ragnar Östberg, som prövade olika arkitektoniska lösningar under utredningens gång och utformade ritningarna till det förslag som ut-

38 Heidenstam 1894, s. 5, 31. Efter "Quem deus vult perdere dementat" (Den guden vill förgöra berövar han vettet).

39 Engström 1897, s. [3]. Immanuelskyrkan, Svenska missionsförbundets största kyrka med 2 000 platser, där Paul Petter Waldenström verkade som uppskattad predikant. Byggt vid Tulegatan 1884–87 och ritad av arkitekt Gustaf Sjöberg. Riven 1977 sedan ny kyrka byggts vid Kungstensgatan 1970–74 efter ritningar av Sture Frölen.

40 Söderberg 1938, s. 51f påtalade t.ex. att Riksdagshuset drabbades av samma problem, trots att motsvarande utsmyckning där var huggen i granit, men fogad med samma alltför fukt-täta cementbruk. Delar av Zettervalls exteriördekor var i natursten, som tourellernas höga kolonner av granit (ibid., s. 45), medan de ännu bevarade ljudgluggarna är i betong. Söderberg motsägs i *Restaurering av Uppsala domkyrka*, s. 28, som i stället pekar på bristfällig avrinning och pågående fuktmätnad av murverket.

41 För en ingående redogörelse för skyddsarbetena, se Aneer m.fl. 2015.

42 Boëthius & Romdahl 1935.

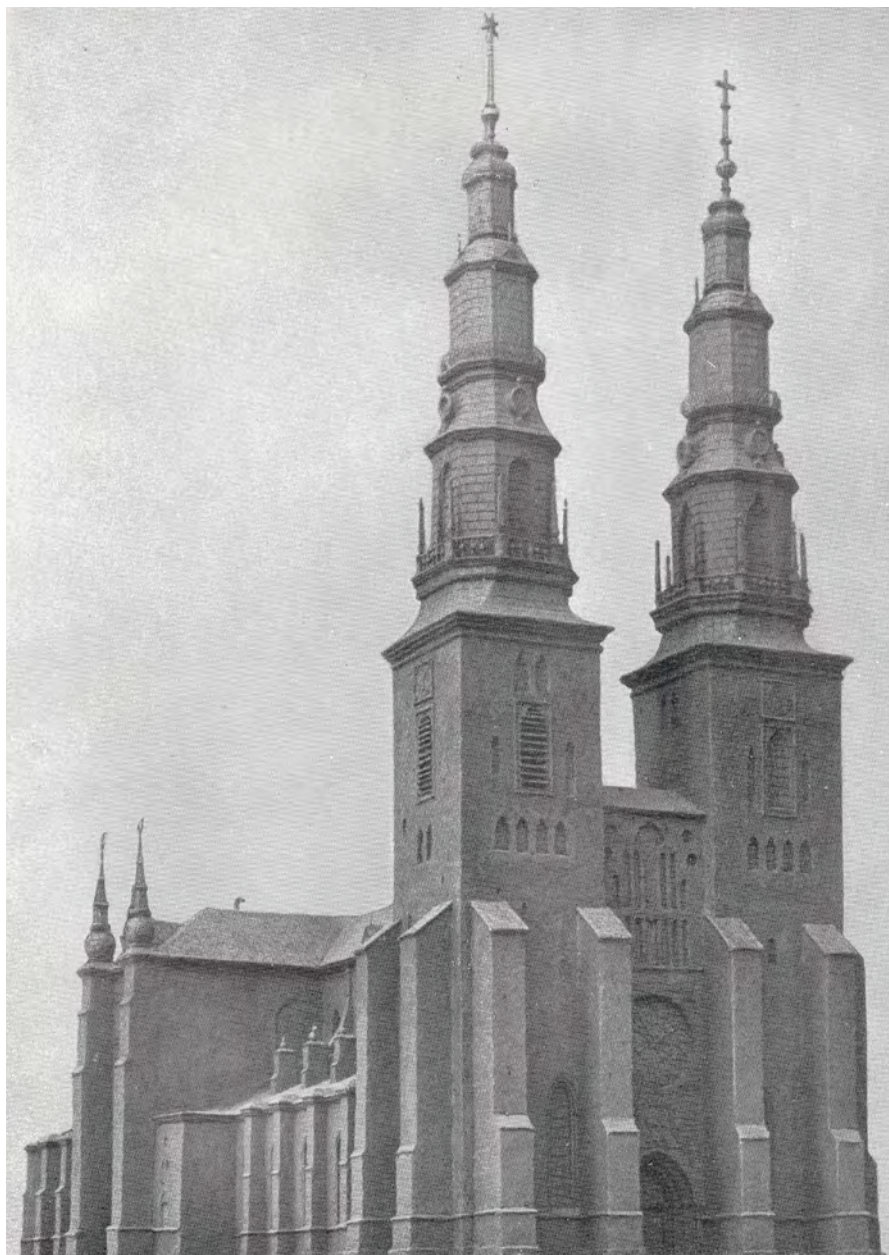

Fig. 17. Förslag till restaurering av domkyrkan utarbetat av Ragnar Östberg och presenterat i Domkyrkokommitténs 1940 framlagda utredning. Efter Betänkande med förslag rörande Uppsala domkyrkas restaurering (SOU 1941:2.)

Fig. 18. Strävbågar och taklistor på domkyrkans södra sida, ombyggda under 1940-talet i anslutning till Östbergs restaureringsförslag. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet, Uppsala.

redningskommittén lade fram 1941 (fig. 17). Förslaget förutsatte att alla tillskott från Zettervalls restaurering skulle avlägsnas och att domkyrkan skulle få en utformning som delvis försökte återskapa karaktären från före Zettervalls restaurering och delvis på ett fritt sätt sökte rekonstruera tornens utformning före branden 1702.⁴³ Likheter saknas inte med arkitekturen i Östbergs stadshus i Stockholm. Förslaget blev snart starkt kritiserat, bland annat av den vid denna tid modernistiskt präglade arkitektkåren. Kritiken blev inte lindrigare då det visade sig att delar av förslaget redan var genomfört innan det var antaget. Under "skyddsarbetena" behövde man ha ritningar att följa och Kreüger hade då naturligt vänt sig till Östberg, som redan var engagerad i domkyrkans utformning. Resultatet blev alltså ett "svartbygge", men eftersom andra ritningar saknades fortsatte man att tillämpa Östbergs utformning och anvisningar, om än i något enklare form än i hans förslag. Detta gör att inte bara Helgo Zettervall har gestaltat domkyrkans yttre, utan även Ragnar Östberg, som är arkitekt till de nuvarande strävbågarna över södra sidoskeppet och större delen av koret samt till taklisterna och delvis även till hörnens avtäckning på tornen (fig. 18).

År 1941 utförde Lennart Tham ett uppmärksammat motförslag som övningsupp-

⁴³ *Betänkande med förslag rörande Uppsala domkyrkas restaurering* 1941, s. 61ff, pl. 12ff. Om förslaget, se även Aneer m.fl. 2015.

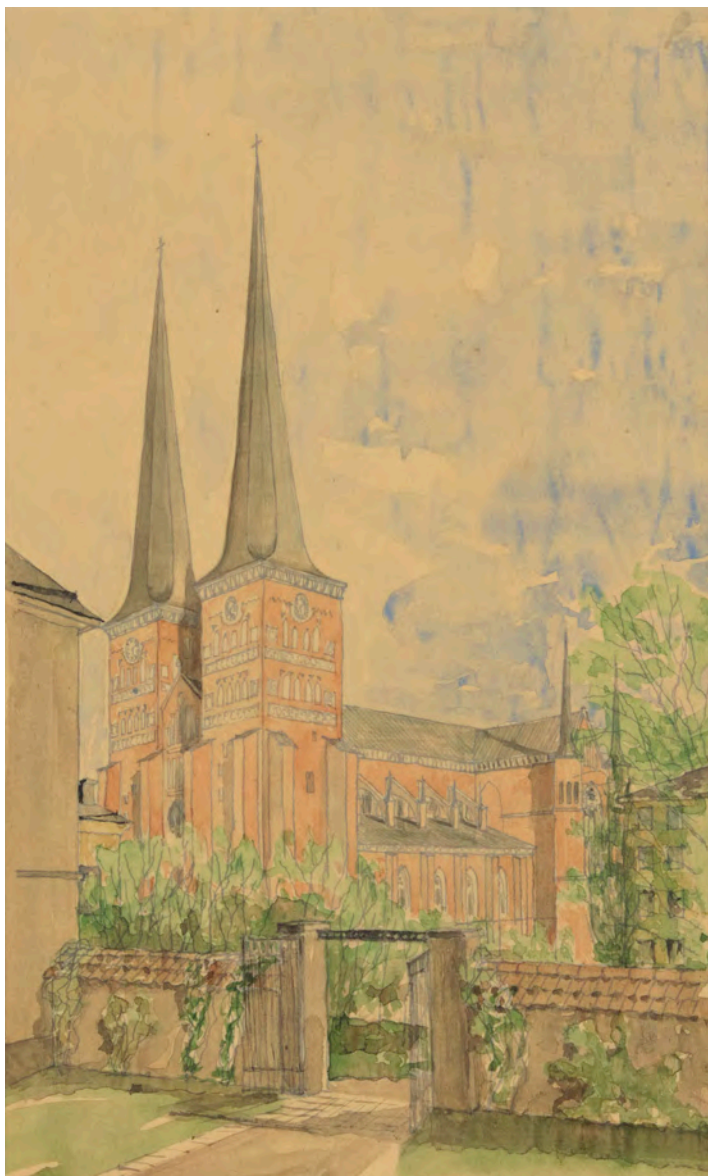

Fig. 19. Förslag till domkyrkans restaurering av Lennart Tham, utfört som prisbelönad övningsuppgift vid Konsthögskolans arkitekturskola 1941. Arkitektur- och designcentrum, ArkDes, Stockholm.

Fig. 20. Domkyrkans utseende strax före 1702 års brand. Rekonstruktion av Fritiof Åberg 1942. ATA. Fotograf okänd. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

gift vid Konsthögskolans arkitekturskola (fig. 19). Han hade i högre grad än Östberg försökt att rekonstruera domkyrkans tidigare utformning. Tham hade inte bara sökt återskapa den allmänna karaktären före Zettervalls restaurering, utan ville genom en mer arkeologiskt underbyggd rekonstruktion återge kyrkan dess medeltida utseende. Medan tornens fasader var en direkt rekonstruktion utifrån fotografier och ritningar hade tornkrönen, vars ursprungliga form inte är känd, rekonstruerats efter förebild av tornspiran på Vaksala kyrka strax utanför Uppsala. Vaksala kyrkas höga tornspira kom under lång tid att få betydelse för synen på Uppsala domkyrkas medeltida utseende, trots att tornspiran inte tillkom förrän 1692 och den tidigare sannolikt var något lägre.⁴⁴

Under de kommande åren presenterades flera försök till att i bild och ritning rekonstruera domkyrkans tidigare utformning, inte minst av Nils Sundquist, som var landsantikvarie, och Nils P. Tidmark, vilka koncentrerade sig på den medeltida gestalten, och Fritiof Åberg, som framställde en anslående vision av domkyrkans utseende strax före branden 1702 (fig. 20). Även om sådana bilder bara var sätt att åskådlig-

⁴⁴ Ehn 1962, s. 10.

Fig. 21. "Syntes", förslag till domkyrkans restaurering av Ragnar Hjorth i arkitekt-tävlingen 1945–1946. ATA. Fotograf okänd. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Fig. 22. "Spira och sträva", förslag till domkyrkans restaurering av Carl-Axel Aking i arkitekt-tävlingen 1945–1946. Arkitektur- och designcentrum, ArkDes, Stockholm.

Fig. 23. "S:t Eriks skrin", förslag till domkyrkans restaurering av Cyrillus Johansson i arkitekt-tävlingen 1945–1946. ATA. Fotograf okänd. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

göra ett tidigare skede, visade de även på alternativ till hur domkyrkan kunde te sig. Redan innan Östberg presenterade sitt förslag hade man som en alternativ väg sett möjligheten att "återställa" domkyrkan i någon av dess tidigare gestalter i stället för att välja en helt ny.

Från 1945 till 1950 – arkitekttävlingar utan resultat

Frågan om domkyrkans yttre utformning var komplicerad och engagerade många.⁴⁵ Därför utlyste Byggnadsstyrelsen, som var den myndighet som vid sidan av domkapitlet handlade frågan, en allmän arkitekttävling år 1945. När tävlingen avslutades 1946 hade 25 anonyma förslag kommit in. Förslagen kan i kavalkadform te sig kuriösa, men har ett intresse genom att de visar på några trender inom 1940-talets svenska kyrkoarkitektur, åtminstone vad gäller viktigare kyrkors yttre form, i en tid då få nya kyrkor byggdes i landet.

Man kan dela in förslagen i några grupper. Flera avsåg att rekonstruera den medeltida karaktären genom att, likt Thams konsthögskoleprojekt, förse tornen med spiror efter förebild från Vaksala kyrka. Andra valde Östbergs princip med en allmänt historiserande karaktär, om än med vissa moderna drag (fig. 21). En tredje grupp förhöll sig friare till den äldre byggnaden och gav tilläggen en tydligt modernistisk prägel (fig. 22). Några förslag var mer radikala och föreslog antingen att spirorna skulle slopas helt efter förebild av en del franska katedraler (med anspelning på domkyrkans drag av fransk höggotik) eller också att tornen skulle rivas och en kampanil i stället resas i hörnet mot Konsistoriehuset (fig. 23).

Tävlingsjuryn bestod av eklektiskministern, ärkebiskopen, domprosten, riksantikvarien, Byggnadsstyrelsens generaldirektör samt ett par framstående konsthistoriker och arkitekter. Den kunde inte enas om något vinnande förslag och utsåg i stället åtta förslag som de ville se vidare bearbetade. Delat andra pris fick förslagen "Allhelgonadag" av Lennart Tham och Alf Bydén samt "Vindarnas tempel" av Ivar Tengbom, Anders Tengbom och nytillträdde riksantikvarien Martin Olsson. Tredje pris erhöll förslaget "Syntes" av byggnadsrådet Ragnar Hjorth. Två förslag inköptes för 5 000 kr, utförda av Lennart Tham respektive Cyrillus Johansson, som stod för det nyssnämnda förslaget där man skulle riva tornen. För 3 000 kr inköptes tre förslag, ett utfört av Sigurd Lewerentz, ett av Tore Virke och Per Olof Westlund samt ett av Gunnar Wetterling och Gustaf Lettström. Lennart Tham hade alltså lämnat in två förslag, som båda prisbelönades. Det ena låg nära hans övningsprojekt från 1941, det andra var mer modernistiskt. Flera av pristagarna var viktiga företrädare för byggnadsväsendet. Ivar Tengbom hade varit generaldirektör för Byggnadsstyrelsen. Ragnar Hjorth var chef för Byggnadsstyrelsens kulturhistoriska byrå, som handlade kyrkorestaureringsären-

45 Om debatten och de många restaureringsförslagen, se Aneer m.fl. 2015.

den vid sidan av Riksantikvarieämbetet. Det senare representerades både av riksantikvarien och av antikvarien Per Olof Westlund med sinsemellan konkurrerande förslag. Gunnar Wetterling var stadsarkitekt i Stockholm.

En ny arkitektävling utlystes 1948 mellan de åtta utvalda förslagsställarna. Förslagen lämnades anonymt 1949. De var något mer lika varandra än i den första tävlingen. Att tornen skulle vara kvar och att tornspirorna skulle fortsätta vara höga och spetsiga var deltagarna nu eniga om. Ragnar Hjorth föreslog, som en av flera alternativa lösningar, att man även skulle resa två mindre torn vid Vasakoret (erinrande om dem som Kurt von Schmalensee tio år senare ritade för Linköpings domkyrka). Flera av förslagen förhöll sig fritt till de historiska former som man hade möjlighet att rekonstruera. I Lennart Thams och Alf Bydéns mer modernistiska förslag avsåg man till exempel att återställa blinderingar på tornen, men nu med ett modernt formspråk. Tornkropparnas kubiska form med stora urtavlor och stående rektangulära ljudgluggar kan ge associationer till det under samma tid uppförda rådhuset i Oslo av arkitekterna Arnstein Arneberg och Magnus Poulsson. Funktionsuppdelningen är betonad i deras domkyrkoförslag genom att tornens enda egentligen praktiska uppgifter, det södra att rymma urverket, det norra att rymma klockorna, är tydligt åtskilda och markerade.

Juryn, som var densamma som förra gången, kunde inte heller nu enas. Särskilt framhöll flera ledamöter dock Sigurd Lewerentz förslag ”Reflexion” som lämpligt att låta restaureringsarbetet ta sin utgångspunkt i (fig. 24).⁴⁶ Förslaget avsåg att i högre grad än de andra behålla Zettersvalls domkyrkogestalt, med ljudgluggar, blinderingar, tornspiror och takryttare, även om strävpelarnas form är ny, liksom försöket att lösa formen på övergången mellan tornmur och tornspira.

1950-talet – ny statlig utredning och nya förslag

För att komma vidare tog Byggnadsstyrelsen och domkapitlet initiativ till att regeringen 1951 tillsatte ännu en statlig utredning.⁴⁷ Utredningens sakkunniga var andra personer än de som ingått i den tidigare utredningen och i arkitektävlingens jury. Man ville se på frågan med nya ögon och utredningen gick grundligare tillväga än den förra. En tidig åtgärd var att minska omfattningen av ”skyddsarbetena”. De avbröts helt 1954, med följd att västtornen kom att se något olika ut i tjuo år. Utredningen lät företa specifika byggnadsarkeologiska undersökningar för att klarlägga vad som fanns kvar av äldre murverk och presenterade flera alternativa förslag till hur restaureringen borde utföras. Den arkitekt som tog fram förslag på utredarnas uppdrag var Peter Celsing, då ännu okänd.⁴⁸ Han samverkade delvis med Sigurd Lewerentz, som dock var upp-

⁴⁶ *Restaurering av Uppsala domkyrka* 1956, s. 22, återgivet citat ur prisnämndens yttrande.

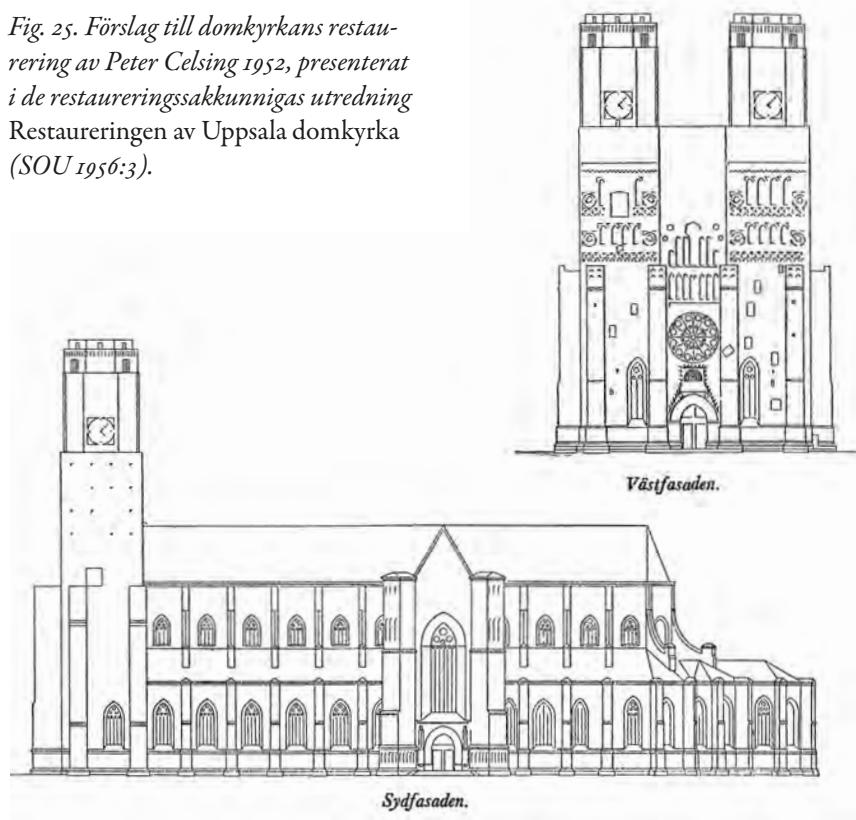
⁴⁷ Debatten II (Ulla Eliasson), s. 111.

⁴⁸ *Restaurering av Uppsala domkyrka* 1956, s. 6, 11, 26ff.

Fig. 24. "Reflexion", förslag av Sigurd Lewerentz till domkyrkans restaurering i den uppföljande arkitekttävlingen 1948–1949, modell. ATA. Fotografokänd. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Fig. 25. Förslag till domkyrkans restaurering av Peter Celsing 1952, presenterat i de restaureringssakkunnigas utredning Restaureringen av Uppsala domkyrka (SOU 1956:3).

manad att arbeta förutsättningslöst i förhållande till sitt tidigare tävlingsbidrag.⁴⁹ Att de båda senare kom att rita flera kyrkor i tegel saknar säkert inte samband med deras gemensamma arbete kring domkyrkan och dess tegelarkitektur.

Utredningen lade fram sitt resultat 1956 och redovisade fyra prövade och förkastade förslag och ett slutligt förslag.⁵⁰ De två första förslagen var helt inriktade på att rekonstruera domkyrkans tidigare utseende under olika skeden, dels i dess antagna senmedeltida skepnad med spiror av så kallad Vaksalatyp, dels som den såg ut före branden 1702. Som grund låg analyser av äldre avbildningar, murverksundersökningar och jämförande konsthistoriska studier. Ett förslag byggde på en friare och mer tolkande rekonstruktion av den Tessin-Hårlemanska karaktären (fig. 25). Man valde i detta förslag att endast återskapa dess övergripande proportioner genom att föreslå åttkantiga överbyggnader av tegel i stället för lanterninerna och att bibehålla de av bland annat Östberg utformade strävbågarna, som ju redan i sig var en på samma sätt

⁴⁹ Debatten II (Ulla Eliasson), s. 111.

⁵⁰ Restaureringen av Uppsala domkyrka 1956, s. 43ff resp. 57ff.

fritt tolkande rekonstruktion av de tessinska bågarna. Mot en mer trogen rekonstruktion av Hårlemans låga huvar talade att domkyrkan då skulle mista sin framträdande plats i stadsbilden.⁵¹ Att rekonstruera Zettervalls arkitektur genom att återställa det som "skyddsarbetena" hade tagit bort avfärdades av ekonomiska och tekniska skäl.⁵² Det fjärde förslaget hade ändå en ambition att ligga nära denna tanke och var, till skillnad från de tidigare, mer återhållsamt mot den Zettervallska arkitekturen. Förslaget bevarade både tornspirorna och takryttaren, medan partier som berördes av "skyddsarbetena" eller borde ändras av andra skäl utformades i en helt fri, modernistisk anda.

Genom utredningens prövning av olika vägar kom man att slutgiltigt avföra tanken på en "exakt" eller "mera strikt antikvarisk restaurering".⁵³ Med det syftade man på att utifrån olika belägg och väl underbyggda slutsatser så troget som möjligt rekonstruera något av domkyrkans tidigare skeden. En sådan rekonstruktion, menade man, bygger på delvis oklara byggnadshistoriska antaganden. Byggnadsarbetena skulle bli omfattande och kostsamma, som att flytta västfasadens rosettfönster och resa nya tornspiror. De skulle innebära stora ingrepp även i de bevarade resterna av medeltida murverk för att få dem att åter klara erforderliga hållfasthetskrav samt vara synliga i fasaden.⁵⁴

Utredningens sakkunniga presenterade även ett slutligt förslag, som man enats kring (fig. 26). Det anslöt till det fjärde prövade förslaget och avsåg att bevara spirorna, men hade samtidigt vissa inslag av rekonstruktion. Resterna av tornens blindingar skulle nämligen friläggas och kompletteras utifrån bevarad dokumentation i uppmättningsritningar och fotografier. Strävsystemet skulle ges en modernistisk utformning. Tornets kontreforter skulle tas bort, utom nederdelen av dem i söder, eftersom endast dessa hade visat sig vara konstruktivt motiverade. Västfasadens övriga dekor skulle avlägsnas medan portalen och fönstren, som betonar kyrkans inre uppbyggnad, skulle framstå som fasadens huvudutsmyckning. Kanske mest iögonenfallande var att det mellan tornens övre partier skulle infogas en stor byggnadskropp. På detta sätt skulle västpartiet betonas tydligare och de återställda blindingarna skulle framträda mot en mur med klar tegelkaraktär.⁵⁵ En förebild kan troligen ha varit de höga murar som västfasadens mittparti hade före 1800-talets restaurering. En liknande lösning återfanns också i förslaget till att rekonstruera Hårlemans huvar genom uppbyggnader i tegel. Det kan påpekas att några år senare återställde Kurt von Schmalensee västfasaden på Växjö domkyrka på ett liknande sätt genom att det breda medeltida tornet kröntes av två spetsiga spiror i bredd efter förebild av kyrkans utformning före 1700-talet.⁵⁶

⁵¹ Ibid., s. 64.

⁵² Ibid.

⁵³ Uttrycket används i *ibid.*, s. 45 och 46.

⁵⁴ Ibid., s. 51f.

⁵⁵ Ibid., s. 57ff.

⁵⁶ Gustafsson & Ullén 1970, s. 146ff.

Fig. 26. Förslag till domkyrkans restaurering av Peter Celsing och Sigurd Lewerentz, presenterat som slutligt förslag i de restaureringssakkunnigas utredning Restaureringen av Uppsala domkyrka (SOU 1956:3). Upplandsmuseet, Uppsala.

Fig. 27. Förslag till domkyrkans restaurering av Peter Celsing och Sigurd Lewerentz 1957. ATA. Fotograf okänd. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Inte heller denna utredning utmynnade i något konkret resultat. Celsing och Lewerentz valde själva att arbeta vidare på det fjärde av de förslag som utredningens sakkunniga hade lagt fram, alltså det förslag som låg närmast Zettervalls befintliga exteriör (fig. 27). Förslaget visade möjligheterna att med få åtgärder återge kyrkan en samlad arkitektonisk gestalt, ansåg Byggnadsstyrelsen som tog det till sig och överlämnade det till Kungl. Maj:t.⁵⁷ Samtidigt hade Bengt Romare – också på eget initiativ – utarbetat tre alternativa förslag med olika varianter, vilka han presenterat för riksantikvarien Bengt Thordeman. Romare var arkitekt till bland annat Historiska museet i Stockholm och flera kyrkor. Riksantikvarien stödde två av förslagen, som efter viss bearbetning överlämnades av Riksantikvarieämbetet till Kungl. Maj:t. Det ena innebar i stort en återgång till utseendet före restaureringen, med rekonstruktion av tornens blinderingar och strävpelare men med takryttaren och andra detaljer kvar från Zettervalls lösning. Tornspirorna erinrade dock i allmänna drag om de Besches huvar, medan detaljerna helt präglades av en modernistisk karaktär (fig. 28). Det andra förslaget avsåg främst att bevara Zettervalls gestaltning och de av Östberg utformade strävmurarna

⁵⁷ Debatten II (Ulla Eliasson), s. 118f.

Fig. 28. Förslag till domkyrkans restaurering av Bertil Romare 1957. ATA. Fotografokänd. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

medan de övriga genom "skyddsarbetena" stympade delarna getts en allmänt gotisk karaktär med spetsiga krön. Vasakorets tak skulle omformas så att kapellet i det yttre framträdde som en egen byggnadsdel, svagt erinrande om östpartiet i Åbo domkyrka eller Nidarosdomen. För att lösa övergången mellan tornmurarna och spirorna skulle bland annat ljudgluggarna förlängas uppåt och få ny gotisk karaktär som skulle harmoniera med de av Zettervall i övrigt utformade tornen.

Både Byggnadsstyrelsens och Riksantikvarieämbetets förslag fick stöd och kritik av de olika remissinstanserna och av debattörer. Arkitekturhistorikern Göran Lindahl menade att Riksantikvarieämbetets förslag bestod av just sådana tveksamma rekonstruktioner som ämbetet tidigare kritiserat de andra förslagen för och att restaureringsfrågan hade utmynnat i en konflikt om estetik och val av arkitekter med olika

konstnärlig förmåga.⁵⁸ Arkitekturhistorikern Anders Åman menade något senare i en uppmärksamman, men då ännu inte hörsammad, artikel att restaureringsprinciperna man följde var föråldrade. Det realistiska vore att göra så få ingrepp som möjligt, något som, skrev Åman, är svårt för arkitekter, men den enda lösning som framtiden inte kommer att kritisera.⁵⁹

Från 1962 till 1976 – den Porneska restaureringen

När nu de två för ärendet viktigaste statliga myndigheterna, Byggnadsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet, drev två olika linjer, uppstod ett dödläge. Kungl. Maj:t tillsatte därför 1962 en domkyrkoarkitekt som i stället på egen hand skulle lösa frågan, så som det redan fungerade vid några av landets andra domkyrkor.⁶⁰ Uppdraget gick till Åke Porne. Han var en för domkyrkan helt oprövad kraft, något som sannolikt sågs som en fördel. I övrigt var hans stora merit restaureringen av Lau kyrka på Gotland år 1958–1960, som riksantikvarie Bengt Thordeman nyss sett och lovordat.⁶¹

Restaureringen i Lau är intressant då en ger en fingervisning om vilken lösning som inte minst riksantikvarien såg som lämplig för domkyrkan. Porne hade avlägsnat nästan allt av Lau kyrkas äldre inredning, inte bara de nygotiska bänkarna utan även 1600-talspredikstolens trappa och ljudtak, som ansågs skrymmande, och det medeltida altaret, som ersattes av ett nytt med bättre proportioner mot altarskåpet. Smäckra smidesräcken och enkla stolar i ljust trä, uppställda endast i kyrkans östra del och kring dopfunten mitt i långhuset, lämnade kyrkans arkitektur fri, med kolonner och valvbågar i kalksten mot vitputsade ytor på murar och i valv. Kyrkans restaurering var ovanligt genomgripande för tiden och påverkade även exteriören, genom att takvinkeln delvis höjdes och takryttaren från 1700-talet ersattes av en ny, med smalare form och annan placering.⁶² Anmärkningsvärt är även att Lau kyrka åter förändrades redan efter trettiofem år genom att predikstolens och altarets äldre utformning återställdes och stolarna ersattes av mer traditionellt utformade bänkkvarter, samtidigt som delar av de tomma golvytorna i rummet åter möblerades.⁶³ Pornes tidlösa och asketiskt lätta modernism som frilade arkitekturen har följts av en tyngre och traditionalistisk interiör med återförda föremål från olika tider. Liknande förskjutningar har ibland kunnat ske med mer modernistiskt inredda äldre kyrkorum och hade kanske även skett i Uppsala domkyrka – om den restaurerats på samma sätt.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Åman 1962.

⁶⁰ Debatten II (Eva Eriksson), s. 122. Om restaureringen, se Aneer m.fl. 2015.

⁶¹ Ibid.

⁶² Lagerlöf & Stolt 1975, s. 604, 612.

⁶³ Lindkvist 2005, s. 12f.

År 1967 framlade Åke Porne sitt förslag till domkyrkans restaurering (fig. 29). Det saknar inte paralleller till restaureringen av Lau. Förslaget visade sig vara mer genomgripande än flera av de tidigare diskuterade. Tornspirorna skulle ersättas av smalare och lägre för att dämpa resningen. (Proportionerna erinrar mycket om Riddarholmskyrkan, vars tornspira i gjutjärn från 1840 just då var aktuell för omfattande restaurering!)⁶⁴ Kyrkans längd skulle betonas. Tvärskeppsgavlarna och strävbågarna skulle rivas och takryttaren få en förenklad form. Förslaget omfattade, till skillnad från nästan alla de tidigare, även kyrkans interiör. Porne ville betona enkelheten i kyrkorummet och öka variationen mellan dess olika delar, medan den föregående restaureringen velat betona enhetligheten. Muralmålningarna skulle bibehållas endast i korets mittskepp. Vit puts på övriga murytor skulle kontrastera mot pelare, pilastrar, kapital, bågar och ribbor i grått. Korsmitten skulle bli kyrkorummets nya centrum, markerat av predikstolen, flyttad till nordöstra hörnpelaren, och av ett centralaltare, mot vilket en öppen stolsinredning vände sig i långhusets mittskepp och i tvärskeppet, samt av en ny orgelläktare i norra korsarmen. Koret skulle i det närmaste utgöra ett eget kyrkorum med Zettervalls bänkinredning ställd på längden, likt medeltida korstolar, och med S:t Eriks skrin uppställt i fonden på en bår, som en bild av att det burits hit från Gamla Uppsala. Ytterligare ett antal mindre gudstjänstrum och ett dopkapell skulle inredas i sidokapellen. Förändringarna motiverade Porne dels med rumsligt estetiska argument utifrån sin tolkning av domkyrkans arkitektoniska förutsättningar, dels med förebilder i kyrkorummets medeltida indelning och dels med liturgiska-funktionella behov för ett modernt gudstjänstfirande. Tornets övervåningar skulle bli museilokaler och personalrum.⁶⁵

Kritiken mot Pornes förslag inleddes av Göran Lindahl i *Svenska Dagbladet*. Han fann att förslaget saknade all den försiktighet som den tidigare diskussionen utmynnat i. I stället för att laga en trasig byggnad utgick förslaget ifrån att återskapa en uppfattad medeltida karaktär, som Porne menade präglades av anspråkslös enkelhet, medan den stora domkyrkans arkitektur och historia enligt Lindahl varit allt annat än anspråkslös. Lindahl kallade Pornes ställningstaganden för "privatkonstnärliga" och avfärdade hans strävan att korrigera estetisk obalans i proportionerna: "Än sen då – låt i så fall kyrkan behålla sina fel."⁶⁶ Även om många av remissinstanserna och debattartiklarna uttalade en principiell välvilja var flertalet kritiska, åtminstone till förslagets kärnpunkter och exteriören. Mest positivt inställd var Riksantikvarieämbetet, medan

64 Likheten antyder att Porne här försökt anknyta formen till den föregående restaureringens stilkaraktär. E. G. Göthes tidiga nygotik i Riddarholmskyrkan representerar dock en helt annan, sprödare karaktär än Zettervall. Att på sådant sätt stilistiskt söka anpassa ett tillägg, men sedan av misstag eller medvetet välja en äldre förebild är inte ovanligt, se t.ex. Lindblad 2009, s. 51, not 131.

65 Porne 1968, s. 14–34. En del av idéerna var hämtade från tävlingsförslagen från 1940-talet.

66 Lindahl 1967; Debatten II (Eva Eriksson), s. 125f.

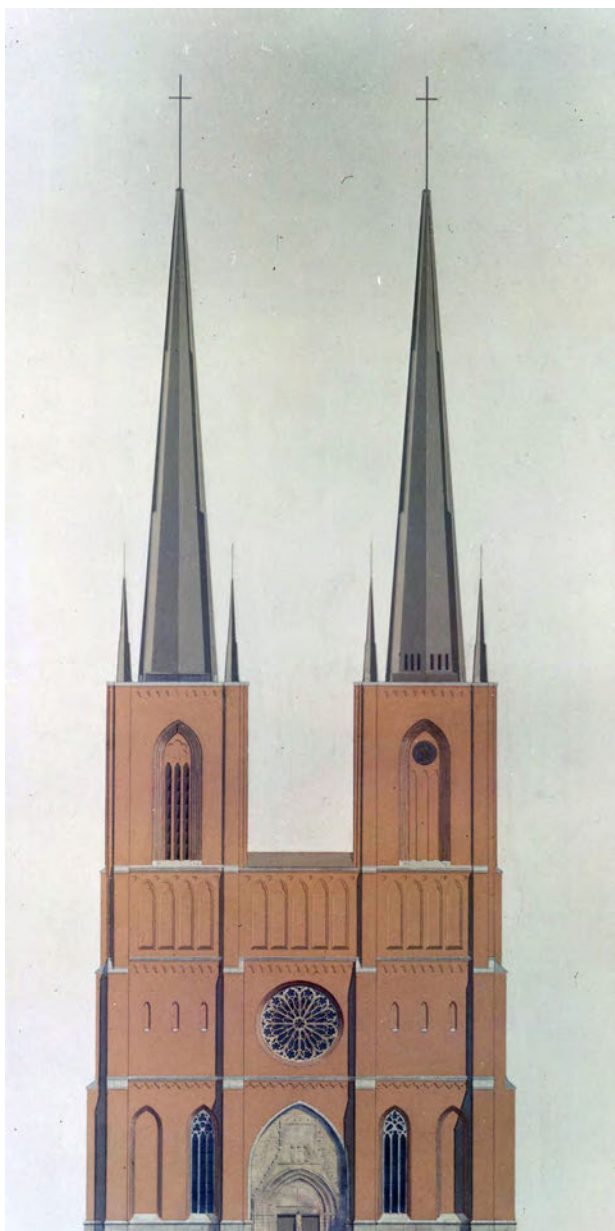

Fig. 29. Förslag till domkyrkans restaurering av Åke Porne 1967. ATA, Stockholm.

Byggnadsstyrelsen var kritisk och framhöll att eftersom ingen var mer kapabel att tillföra domkyrkan en ny arkitektonisk dräkt än den som Lewerentz och Celsing lagt fram tidigare, återstod som enda utväg att endast konservera kyrkan i befintligt skick.

Vid mitten av 1960-talet monterade man ner Zettervalls altarpupsats och Skånelaskåpet ställdes en tid på altaret. Samtidigt drog ett omfattande projekt igång för att söka spår av äldre kalkmålningar genom putsavknackningar. Det efterlämnade ett tusental vita rutor över kyrkorummet, utan hänsyn till 1890-talets målningsdekor som man tycks ha räknat med inte skulle sparas. Som en invändig parallell till ”skyddsarbetenas” nedmontering av den yttre dekoren tjugofem år tidigare förefaller man alltså på detta sätt ha föregripit restaureringsförslaget långt innan det var antaget.

År 1969 lade Porne fram ett reviderat förslag. Det berörde denna gång endast kyrkans inre och hade till begränsad del tagit hänsyn till de synpunkter som lagts fram även om många radikala åtgärder stod kvar, som att kalka över de flesta av muralmålningarna. Samtidigt som en omfattande debatt tog vid genomdrev kyrkominister Alva Myrdal, sannolikt mycket genom insatser av landshövding Ragnar Edenman som länge lett planeringen av domkyrkorestaureringen, att riksdagen beslutade påbörja restaureringen. Detta inte för att Pornes förslag hade varit bättre än de tidigare, utan för att situationen var politiskt mogen. Frågan om den yttre utformningen var lika oklar som förut, men genom att börja med de inre arbetena förväntades exteriörens problem kunna ge sig lättare.⁶⁷

Pornes restaureringsförslag kringskars dock på väsentliga sätt genom riksdagsbeslutets formulering. Den restaureringskommitté som tillsattes 1971 skulle utgå från förslaget, men åtgärder som var enbart estetiskt eller liturgiskt motiverade eller av kontroversiell art skulle prövas ingående. Kommittén skulle iaktta största varsamhet, begränsa kostnader och i tveksamma fall avstå från ingrepp. En av kommitténs första åtgärder var att sätta igång den yttre restaureringen, trots att något egentligt förslag ännu inte fanns. Den var nu oundviklig för byggnadens fortbestånd och kommittén kunde enigt konstatera att kommande fasad- och takreparationer även innebar konservering av mindre god arkitektur.⁶⁸ Det sista syftade sannolikt på detaljer från Zettervalls arbete (enligt vissas mening) och provisoriska lösningar från ”skyddsarbetena”. Under så odramatiska former löstes slutligen den fråga som under flera årtionden sysselsatt landets främsta experter, två statliga utredningar, arkitekter i två arkitekttävlingar och på uppdrag av två statliga byggnadsmyndigheter på kollisionskurs, en specialiserad domkyrkoarkitekt i nära ett årtionde och en långdragen debatt på såväl nationell som lokal nivå.

När restaureringen genomfördes – av exteriören 1971–1976 och av interiören i par-

67 Debatten II (Bo Vahlne), s. 127ff.

68 Debatten II (Anna-Lis Eronn), s. 129.

tiella sektioner 1972–1976 – kom det mesta av Pornes förslag till arkitektoniska förändringar att få stå tillbaka. Till de mer betydande sådana som ändå genomfördes hör borttagandet av Wahlmans inredning i tvärskeppet, ett tillägg från 1920-talet av ett arkitektoniskt slag som ännu på 1970-talet inte hade fått den uppskattning som det sannolikt hade fått något årtionde senare. Ett kors av silver och kristall och – till skillnad från domkyrkans tidigare altarpuppsatser – helt utan figurativa bildsviter, fyllde tomrummet efter det Zettervallska retable. Enligt 1969 års förslag skulle korset dock ha varit fritt från golvet och hängt ned, fäst i valvbågen. Vasakoret fick en annan dekor genom att man rekonstruerade en äldre utformning från 1830-talet, vilket även inbegrep glasmålningarna, där Porne hade förordat ett mer modernistiskt utförande.

Tornen inreddes enligt Pornes förslag.⁶⁹ Det norra tornets murar höljer med muset ett stycke uttrycksfull betong- och glasarkitektur från mitten av 1970-talet av den typ som ibland kallas ”brutalistisk”. Frågan kan ställas om inte Porne härigenom och vid förstärkningsarbetena tillförde domkyrkan minst lika mycket ”cement” (det vill säga betong) som Zettervall gjorde. I övrigt dominerade arbeten som att ersätta skadade fasaddetaljer med nya i tegel eller natursten, reparera fönstren, laga och rengöra muralmålningarna i kyrkorummet samt installera ett nytt uppvärmningssystem.

Slutsats och framtidsutsikt

En slutsats man möjligen kan dra är att det är relativt okomplicerat att genomdriva omvälvande arkitektoniska förändringar av framstående byggnader och monument när beslutsfattarna är få, men har stora befogenheter, och där få personer är engagerade i frågan. Demokratiska processer, offentligt förda samtal och många inblandade personer och parter verkar däremot leda till att utformningen förändras långsammare och mindre dramatiskt.

Pornes restaurering på 1970-talet har delvis stått sig, delvis inte. Det centralaltare, som kritiserades av bland andra domkyrkoförsamlingen på 1960-talet för att göra domkyrkan till en oönskad experimentkyrka,⁷⁰ har senare kommit till stånd. Pornes nya kapellinredning i norra korsarmen – hans egentligen enda arkitektoniska nytillskott i rummet – revs bort efter bara ett årtionde. Där reser sig sedan 2009 en orgelläktare med stort orgelverk, något som både Östberg, Lewerentz och Porne hade föreslagit, men som inte kommit till utförande. Orgeln i tvärskeppet, ritad av Helena Tallius Myhrman, bidrar genom sin volym relativt mycket till att förändra denna del av kyrkorummet. I övrigt består de byggnadsarbeten som för närvarande sker i och på kyrkan, och den pågående konserveringen av glasmålningarna, främst av vårdande insatser utan synbara följder för arkitekturen. Emellertid är murarna och valven åter hårt

⁶⁹ Ibid., s. 129ff.

⁷⁰ Debatten II (Eva Eriksson), s. 126f.

nedsmutsade, vilket snart lär kräva en omfattande inre rengöring som kan komma att förenas med andra önskemål om åtgärder. Kanske kommer en senare generation att vilja finna en lösning på vissa detaljer i kyrkans yttre, som den en gång högst provisoriska lösningen på övergången mellan torn och tornspira. Kanske kommer man även i framtiden att se på de anslående bilderna av kyrkans yttre gestalt i äldre tider – före 1702, före 1885, före 1935 – och inspireras till mer än att bara vilja vårda murverket. Avbildningar av domkyrkans äldre utformning har ingått i de tryckta vägledningarna över domkyrkan ända sedan de första kom ut vid 1800-talets mitt.⁷¹ För bilden av Uppsala domkyrka tycks de ha varit ett mer självklart inslag än för många andra under äldre och senare tid förändrade byggnadsmonument.

REFERENSER

Otryckt material

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), Stockholm. Handlingar om Uppsala domkyrka.

Riksarkivet, Stockholm. Uppsala domkyrkas (medeltida) räkenskaper, vol. 2.

Uppsala landsarkiv. Handlingar ur Uppsala domkyrkas, domkapitels och domkyrkoförsamlings depositioner (11630, 11631 och 11632).

Litteratur

Aneer, Cecilia m.fl. (2015), *Uppsala domkyrka, VIII. Från 1935 till idag*. Sveriges kyrkor 236. Uppsala.

Bengtsson, Herman & Bengtsson Melin, Pia (2014), *Uppsala domkyrka, VII. Helgo Zettervalls restaurering 1885–93 och tiden fram till 1934*. Sveriges kyrkor 234. Uppsala.

Bengtsson, Herman, Estham, Inger & Unnerbäck, Axel (2010), *Uppsala domkyrka, V. Inredning och inventarier*. Sveriges kyrkor 231. Uppsala.

Betänkande med förslag rörande restaureringen av Uppsala domkyrka (1941), SOU 1941:2. Stockholm.

Boëthius, Gerda & Romdahl, Axel L. (1935), *Uppsala domkyrka 1258–1435*. Uppsala.

Debatten 1915–1976 om Uppsala domkyrkas restaurering (1976–1978), I–II.

Rapport från seminarieserie vid Stockholms universitet, red. Thomas Hall, *Konsthistorisk tidskrift*, 45, 47.

Ehn, Ola (1962), *Vaksala kyrka*. Upplands kyrkor 107. Uppsala.

[Engström, Albert] (1897), "Almanach för alla", *Strix*, 1.

⁷¹ Se till exempel Schröder 1873, vinjettblad, 2 bilder; Åmark 1936/1962, vinjettblad, 3 bilder; Franzon 2005, s. 118f, 4 bilder.

- Franzon, Annika (2005), *Nya guideboken om Uppsala domkyrka*. Uppsala.
- Granlund, Viktor (1875–1880), Konung Johan III:s Byggnads- och Befästningsföretag. Bref ur Riks-Registraturet 1568–1592. I: Carl Silfverstolpe (utg.), *Historiskt bibliotek*, 1–2. Stockholm.
- Gustafsson, Evald & Ullén, Marian (1970), *Växjö domkyrka. Växjö, Småland, IV:1*. Sveriges kyrkor 136. Stockholm.
- von Heidenstam, Verner (1894), *Modern barbarism. Några ord mot restaurerandet af historiska byggnader*. Stockholm.
- Lagerlöf, Erland & Stolt, Bengt (1975), *Lau kyrka. Burs ting, Gotland, VI:7*. Sveriges kyrkor 165. Stockholm.
- Lindahl, Göran (1967), Restaureringskonst. *Svenska Dagbladet*, 3 maj.
- Lindahl, Göran (2016), *Uppsala domkyrka, IX. Ett samtal om domkyrkan*. Sveriges kyrkor 237. Uppsala.
- Lindblad, Jakob (2009), *470 nya kyrkor. Bidrag till Sveriges arkitekturhistoria 1850–1890*. Diss., Uppsala universitet. Studier till Sveriges kyrkor, 2. Stockholm.
- Lindkvist, Håkan (2005), Stiftelsen byggnadshyttan på Gotlands verksamhet 2003–2004. I: *Byggnadshyttan på Gotland 2003–2004*. Visby.
- Lovén, Christian, Bengtsson, Herman & Dahlberg, Markus (2010), *Uppsala domkyrka, III. Byggnadsbeskrivning. Byggnadshistoria. Domkyrkans konsthistoriska ställning*. Sveriges kyrkor 229. Uppsala.
- Nyblom, Carl Rupert (1893), *Uppsala domkyrka. Ord och bild*, 2.
- Porne, Åke (1968), Redogörelse för förslag till in- och utvändig restaurering av Uppsala domkyrka. I: Ingrid Swartling & Göran Söderström (red.), *Uppsala domkyrkas restaureringsfråga. Förslag, utredningar och yttranden*. Stockholm. *Restaureringen av Uppsala domkyrka. Förslag avgivet av Uppsala domkyrkas restaureringsakkunniga* (1956), SOU 1956:3. Stockholm.
- Schröder, J. H. (1873), *Uppsala domkyrka och dess märkvärdigheter. Minnesblad för resande*. 3 uppl. Uppsala.
- Söderberg, Edvard (1938), *Cement och natursten såsom byggnadsmaterial i Uppsala domkyrka*. Uppsala.
- Söderberg, Nils Johan (1923), *Uppsala domkyrkas restaurering 1885–1893*. Uppsala & Stockholm.
- Åman, Anders (1963/2015), *Helgo Zettervalls domkyrkorestaureringar*. Acta universitatis upsaliensis, Arcus sacri, 2. Uppsala.
- Åman, Anders (1962), Skall Uppsala domkyrka ”restaureras”? *Svenska Dagbladet*, 24 februari.
- Åmark, Mats (1936/1962), *Uppsala domkyrka. Kort vägledning*. 11 uppl. Uppsala.

Theodor Wåhlin och konsten att restaurera en kyrka

Hans Ponnert

”Jo kom, ju förr ju hellre, innan någon annan kommer.”

Den uppmaningen fick Theodor Wåhlin (1864–1948) av stadsarkitekten i Malmö när han i mitten av 1890-talet förhörde sig om förutsättningarna att i sin ungdomsstad starta arkitektkontor.¹ Malmö var då under kraftig utveckling med uppbyggnad av nya fabriker och offentliga byggnader och över den skånska slätten drogs järnvägslinjer till kusternas bad- och rekreationsorter. Liksom i övriga delar av landet var efterfrågan på arkitekter stor. Bara i Malmö startades under århundradets första decennier nästan ett nytt arkitektkontor per år.

Tidsmässigt var Wåhlins etablering i Malmö således mycket läglig. Han fick många och stora uppdrag att rita profana byggnader och utställningsbyggnader. Han betraktades som en begåvad arkitekt. Släktband till inflytelserika präster gav honom tidigt också kyrkliga uppdrag.

Inom kyrkobygget hade de nygotiska idealen dominerat sedan 1800-talets mitt och många skånska medeltidskyrkor hade rivits och ersatts av nya rymliga kyrkor uppförda efter tidens smak. Åren kring sekelskiftet 1900 avtog rivningarna och nybygget stagnerade. Dock kvarstod kyrkornas behov av förändringar och utbyggnader och andra lösningar utvecklades. Kritiken mot stilrenhetliga restaureringar växte och med organisatoriska förändringar i Överintendentensämbetet (ÖIÄ) ledde detta successivt fram mot större varsamhet och hänsyn till befintliga förhållanden vid ingrepp i historiska byggnader. Restaurering blev en viktig del i arkitekternas arbetsuppgifter och många arkitekter hade i varierande omfattning uppdrag med kyrkorestaurering – antingen som granskande ämbetsarkitekter eller som projekterande arkitekter.

Detta var omständigheter som bildade de yttre förutsättningarna för Theodor

¹ Wåhlin 1948, s. 55.

Wählin's mångåriga och framgångsrika verksamhet som arkitekt i Skåne. Till detta kom att han tidigt arbetade både aktivt och målmedvetet för att profilera sig som kyrkoarkitekt. Hans personliga kontakter var en viktig inkörsport. Men störst betydelse hade hans förordnande först som domkyrkoarkitekt i Lund och kort därefter som extra ordinarie arkitekt i Överintendentsämbetet. Dessa tjänster gav honom en position som inte var jämförbar med någon annans. Av myndighetens många extra ordinarie arkitekter blev han den ende med kontor och verksamhet utanför Stockholm. När han därtill blev Vitterhetsakademiens och riksantikvariens korrespondent stärktes ytterligare hans ställning som dominerande restaureringsarkitekt i Skåne.

Detta var unikt. Men det var också förpliktigande och det krävde god kompetens, yrkesmässigt såväl som socialt. För detta var Theodor Wählin rätt person.

I likhet med sina generationskollegor var Wählin en välutbildad arkitekt. Med gedigen teknisk utbildning vid Chalmers Tekniska Läroanstalt kombinerad med klassisk skolgång i arkitekturens stilar vid Konstakademien hade han skaffat sig goda byggnadstekniska och arkitektoniska kunskaper. Genom praktiska och teoretiska självstudier hade han också kunskaper om historiskt byggande, särskilt vad gäller skånskt kyrkobyggande. Wählin var en arkitekt med omvittnad kulturhistorisk kompetens. Men denna yrkeskompetens var inte tillräcklig för att framgångsrikt arbeta med kyrkorestaureringar i Skåne i början av 1900-talet. Därtill krävdes tålmod, envishet och en diplomatisk hållning. Detta hade Wählin.

Han visste hur han skulle argumentera med sina respektive uppdragsgivare för att nå fram till bästa resultat. Med församlingarna jämkade och lirkade han för att nå goda praktiska lösningar och samtidigt kunna rädda en medeltida kyrka från rivning. Med myndigheterna förhandlade han om principer som han ansåg att man inte alltid rigoröst kunde hålla fast vid. För Överintendentsämbetet var Wählin en stor tillgång, främst för sin stora kännedom om de skånska kyrkorna men i lika hög grad för sitt sätt att agera och diskutera med präster och kyrkoråd som ofta var avogt inställda till myndigheter. På ett vederhäftigt och initierat sätt kunde han föra fram sina restaureringsförslag och övertyga de mest klenetrogna om att hans lösning var den bästa. Restaurering var kompromissernas konst och den behärskade Wählin, vilket var en starkt bidragande faktor till hans framgång som restaureringsarkitekt.

För Theodor Wählin var en kyrkobyggnads främsta uppgift att bilda ett ändamålsenligt rum för församlingens gudstjänstfirande. Kyrkorna var inga museer som lämnats oberörda av tiden, utan de var levande byggnader som tidigare generationer hade utvecklat och förändrat efter sin tids behov. Spåren efter dessa skulle bevaras inför eftervärlden. I dem låg de kulturhistoriska värden som Wählin ville lyfta fram och göra tillgängliga. Han ville ge församlingsborna del av deras kyrkas historia på ett stäm-

ningsfullt och pedagogiskt sätt så att de kunde känna stolthet för sin kyrka. Genom att levandegöra det förflutna ville han skapa en modern kyrka, ett aktivt rum anpassat för församlingens behov och önskemål. Detta var hans utgångspunkt och drivkraft när han kämpade för att övertala församlingarna att bevara sina medeltidskyrkor eller endast göra begränsade ingrepp i dem.

Vanligen var det de äldsta spåren, de från romansk eller gotisk tid, som för Wåhlin hade högst värde och som han ville frilägga på bekostnad av senare tillägg. Genom detta ville han öka kyrkorummets skönhetsvärde som han menade var en förutsättning för ett stämningsfullt högtidsrum för gudstjänster. Samtidigt hade han förståelse för församlingarnas behov av förändringar så att deras kyrkor praktiskt kunde nyttjas för sina ändamål. Han ansåg att den restaurerande arkitektens uppgift var att bedöma om dessa behov var berättigade i relation till kyrkans kulturhistoriska värden. Om så var fallet skulle de genomföras på sådant sätt att värdefulla dokument från kyrkans äldre utvecklingsskeden inte blev förstörda. Att till exempel äldre bänkinredning hade ett kulturhistoriskt värde bara för att den var gammal var ingen självklarhet, ansåg Wåhlin. Värdet låg i om inredningen samtidigt var av god konstnärlig utformning och av hög teknisk kvalitet. Detta kunde motivera ett bevarande, trots ett uttalat behov av bekvämare bänkar. Detta hänsynstagande visar att Wåhlin hade ett antikvariskt synsätt på restaurering.

Ett mer stilenhetligt förhållningssätt, inte helt olikt tidigare generationers restaureringar, framkommer i en del yttre gestaltningar i Wåhlins arbeten. Hans ambition att med modifierade medeltida arkitekturdetaljer, som trappgavlar och blinderingar, anpassa tillkommande delar till befintlig byggnad tog sig ibland sådana uttryck. Annars gestaltades hans tillbyggnader som underordnade och mer sparsamt dekorerade delar än den ursprungliga byggnaden.

Wåhlins restaureringsförslag var mycket väl underbyggda och föregicks av minutiösa undersökningar, fotograferingar, uppmätningar och beskrivningar. Omfattningen stod som regel i relation till vilka åtgärder som planerades. Med arkeologiska fältmetoder – inte olikt Carl Georg Brunius arbetssätt – kom han i nära fysisk kontakt med byggnaden och i kombination med arkivstudier gav det honom viktiga kunskaper om en kyrkas byggnads- och utvecklingshistoria. Dessa frågor diskuterade han med såväl svenska som danska byggnadsforskare och han delade generöst med sig i uppsatser, småskrifter eller föreläsningar. Inför en restaurering sammanställdes dessa i historiska beskrivningar och bildade underlag för hans kulturhistoriska bedömningar.

Redan tidigt bifogade Wåhlin historiska beskrivningar till sina tillståndsansökningar, med motiveringen att de skulle tjäna som upplysning åt Överintendentsämbetets granskande arkitekter, som han ansåg hade bristande kunskaper om de skånska kyrkorna och deras historiska utveckling. I detta avseende var Wåhlin tidigare än Si-

gurd Curman, som av många forskare framhållits som idégivaren till historiska beskrivningar i samband med restaureringar.

Den byggnadsforskande delen i Wåhlins restaureringsverksamhet gjorde honom till en kulturhistoriskt kunnig arkitekt. Han var således en person med just den dubbla kompetens – arkitekt och kulturhistoriker – som Överintendentsämbetet menade var mest lämpad att handha en kyrkorestaureringsuppgift. Även här var Wåhlin således före Sigurd Curman, som ansetts vara den första med denna dubbla kompetens.

Det ligger i den praktiska restaureringens natur att allting inte går att lösa vid ritbordet. Mycket måste få sin slutliga lösning på byggnadsställningarna i en dialog mellan arkitekt, kulturhistoriker, byggmästare och hantverkare. Efter dessa oskrivna regler arbetade Theodor Wåhlin. Under pågående restaureringar producerade han arbetsbeskrivningar och arbetsritningar med sådan öppenhet att hantverkare gavs möjligheter till egna tolkningar och kunde uttrycka sin hantverksskicklighet. Därigenom tog Wåhlin ansvar för restaureringens hantverksmässiga traditioner.

Wåhlins roller som restaureringsarkitekt

När Theodor Wåhlin ett halvår efter att han i september 1902 utnämnts till domkyrkoarkitekt i Lund också förordnades som extra ordinarie arkitekt vid Överintendentsämbetet blev den kyrkliga byggnads- och restaureringsverksamheten i Skåne på ett eller annat sätt knuten till hans privata arkitektverksamhet eller till hans åtagande som statlig tjänsteman. Positionen stärktes ytterligare när han 1904 utsågs till korresponderande ledamot i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien med uppdrag direkt för riksantikvarien.

I ett restaureringsärende hade Wåhlin olika roller, beroende på när i processen han blev inkopplad och vem som var hans uppdragsgivare. I ett tidigt skede kunde han som konsulterande arkitekt få församlingens uppdrag att göra ett förslag till förändringar och åtgärder samt att därefter kanske också vara församlingens byggledare. Han kunde också komma in senare i processen genom att erhålla Överintendentsämbetets uppdrag att granska ett förslag eller yttra sig över en förfrågan från en församling. Som följd av detta kunde han sedan också erhålla Överintendentsämbetets eller församlingens uppdrag att upprätta ett nytt förslag och att på platsen leda restaureringsarbetet, detta oavsett vem som hade varit den tidigare förslagsställaren. Överintendentsämbetet gav Wåhlin också uppdrag att besiktiga och inspektera avslutade byggnadsarbeten för att kontrollera att fastställda ritningar blivit följda. För Vitterhetsakademien och riksantikvarien erhöll han uppdrag som kunde gälla att mäta upp och undersöka en kyrka om vilken de historiska kunskaperna var bristfälliga eller utföra antikvarisk granskning och kontroll i samband med ingrepp i en kyrkobyggnad.

Till följd av sina olika roller hamnade Wåhlin inte sällan i besvärliga lägen mellan

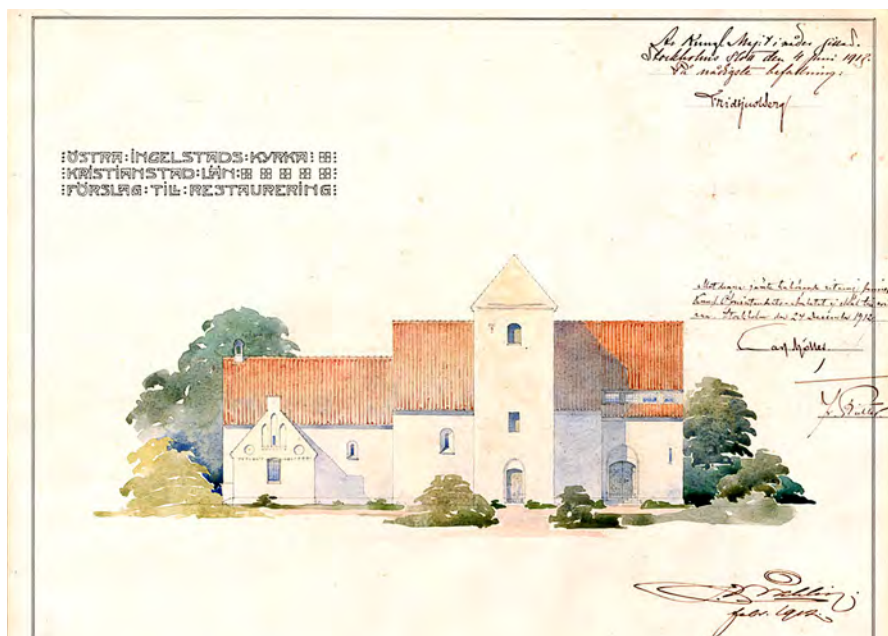

Fig. 1. Östra Ingelstads kyrka – förslag till restaurering. T. Wählins, feb. 1912. Kyrkoarkivet i Östra Ingelstad.

en uppdragsgivande församling och granskande myndighet eller mellan en uppdragsgivande myndighet och en församling vars restaurerings- eller rivningsförslag skulle granskas. Han var fullt medveten om det motsägelsefulla i detta och fann det stundtals ganska besvärande. Men han drog ibland också nytta av sina dubbla roller, som när han vid några tillfällen försökte få uppdrag som privatkonsulterande arkitekt med utnyttjande av sin ämbetsmannaställning. Han hamnade ofta också i sådana situationer att han, samtidigt som han skulle tillmötesgå en uppdragsgivande församling, även skulle ta hänsyn till kyrkans kulturhistoriska värden. Detta ställde honom stundtals inför svåra val, vilket framgår av hans restaurering av kyrkan i Östra Ingelstad i sydöstra Skåne (fig. 1).

Wählins restaurering av Östra Ingelstads kyrka

Liksom i många andra församlingar i Skåne diskuterade man på 1890-talet i Östra Ingelstad att ersätta den gamla medeltida kyrkan med en ny modernare kyrkobyggnad. Några ritningar på nybyggnaden tycks emellertid aldrig ha blivit uppgjorda. I stället väcktes tankar om att den gamla kyrkan kanske skulle kunna repareras och byggas till.

Fig. 2. Östra Ingelstads kyrka – interiör mot väster. Före restaureringen. Foto: Theodor Wählin, 1905. LUHM.

Wählin, som var känd i trakten efter restaureringen av kyrkan i Ullstorp, blev kontaktad och besökte på våren 1902 kyrkan i Östra Ingelstad. Han upptäckte snart kvaliteterna i kyrkan och på sitt vanliga diplomatiska sätt försökte han övertala församlingen att helt avstå från en utvidgning av kyrkan. Några skisser eller övriga handlingar resulterade inte dessa första kontakter i, utan frågan blev vilande i ett par år.

Sommaren 1905 tog man från församlingens sida åter kontakt med Wählin för att samråda om kyrkans restaurering och tillbyggnad (fig. 2–4). Under två dagar i mitten av september 1905 gjorde Wählin en noggrann besiktning och undersökning av kyrkan.² Han skrev därefter en lång rapport med förslag till utvidgning.

I interiören var Östra Ingelstads kyrka ”en av våra bäst bevarade romanska kyrkor”

² Kyrkorådsprotokoll den 9 april 1897, §1 ur KIIa nr 2, Kyrko- och skolrådsprotokoll (Hannas); Brev till Herr Domkyrkoarkitekten Th. Wählin, Malmö, från Otto Borgström, dat. Ö. Herrestad pr Gärsnäs, den 26 augusti och 11 september 1905 (LLA, vol. 14, Östra Ingelstad 1904–14); Brev till Kyrkoherde H. Herr Fil D:r O. Borgström, Ö. Ingelstad från Theodor Wählin, dat. Malmö den 28 september 1905 (LUB 7:475). Enligt detta brev gjorde Wählin sina undersökningar i kyrkan den 15 och 16 september 1905.

Fig. 3. Östra Ingelstads kyrka – exteriör mot norr. Före restaureringen. Foto: Theodor Wählin, 1905. LUHM.

Fig. 4. Östra Ingelstads kyrka – exteriör mot öster. Före restaureringen. Foto: Theodor Wählin, 1905. LUHM.

och som typ var den "enastående". Kyrkans högt tunnvalvda skepp med sina två ingångar samt den lilla förlängningen mot väster, avskild från skeppet med två bågsdrag och mellanliggande pelare samt med tvärgående tunnvalv var, enligt Wählin, i så gott som ursprungligt skick. Av långskeppets ursprungliga fönster fungerade två fortfarande som ljusöppningar medan ett tredje var stängt genom det under senmedeltiden uppmurade norra tornet. Triumfbågen var kvar nästintill oskadad och det tunnvalvda koret hade kvar ett ursprungligt romanskt litet fönster mot norr.

Dessa iakttagelser gjorde att Wählin daterade den ursprungliga kyrkan i Östra Ingelstad till sent 1200-tal. Skeppets och korets högryggade tunnvalv hade direkt, utan takstolskonstruktion, burit kyrkans takbeläggning av tjocka kalkstenshällar lagda i kalkbruk på varandra likt skiffer och mot gavlarna avslutade med skråkanter. Delar av denna taktäckning fanns fortfarande kvar över korvalvet. Liksom norrsidans torn var det enligt Wählin ganska ointressanta vapenhuset på långhusets södersida byggt under senmedeltiden. Det var byggt mot kyrkans södra portal som var helt intakt. På vinden över skeppets förlängning mot väster fann Wählin vid sina undersökningar rester av ett som han förmodade tidigare mindre västtorn, nedrivet i samband med norrtornets uppförande. Vid en utvidgning av kyrkan åt öster i början av 1600-talet hade absiden och tribunbågen rivits och koret hade fått en ny kryssvalvd förlängning. Under denna tillbyggnad inrättades ett gravvalv. Wählin ansåg att altaret, predikstolen och en del av bänkinredningen härstammade från den ombyggnaden.³

Anledningen till att församlingen nu åter ville utvidga kyrkan var dels att man önskade en större orgel, dels att de gamla illa medfarna bänkarna måste bytas och då ersättas av nya med föreskrivna mått. Detta skulle få till följd att platsantalet i kyrkan reducerades, vilket inte var acceptabelt.

Vid diskussionerna med Wählin kom representanter för församlingen med flera förslag till hur kyrkan kunde utvidgas. Man ville bygga ut åt väster. Detta menade Wählin skulle förstöra långskeppets "kortslutna kraftiga anläggning, som så väl harmonierar med den enkla kraftiga övervalvningen" och samtidigt skulle det lilla låga tunnvalvet och pelaren med de mot kyrkan öppna bågsdragen gå förlorade. En utbyggnad mot öster, som församlingen också var inne på, skulle enligt Wählin förstöra skeppets form på samma sätt och koret med "alla sina egendomligheter i tunnvalvning, fönster, gamla yttertak m.m." skulle helt försvinna.

Att bygga ut kyrkan med korsarmar åt norr eller söder hade också föresvävat församlingen. Enligt Wählin skulle detta stöta på många svårigheter. Tornets placering skulle göra det svårt att få en praktiskt lämplig planlösning men också en "konstruktivt och arkitektoniskt lycklig exteriör". Därtill kom problemet med att en större ge-

3 Skrivelse till Kyrkorådet Ö. Ingelstad. Yttrande och förslag angående ifrågasatt utvidgning av Ö. Ingelstads kyrka upprättat av Theodor Wählin, dat. Malmö den 26 september 1905 (LLA, vol. 14, Östra Ingelstad 1904-14).

nombrytning i skeppets långväggar skulle äventyra stabiliteten i det gamla tunnvalvet.

Med såväl tekniska som antikvariska argument lyckades således Wählin avvärja ”alla dessa anfall” och han försökte upprepade gånger få församlingen att helt avstå från utvidgning. Församlingen var dock obeveklig – kyrkan skulle utvidgas.

Wählin var oerhört villrådig hur han skulle kunna tillfredsställa församlingens krav på större utrymme i kyrkan och likväl inte göra skada på någon av ”de historiskt så intressanta byggnadsdelarna”. Men redan i september 1905 presenterade han för församlingen ett första trevande skissförslag till kyrkans utvidgning mot väster.⁴

Detta förslag innebar i stort att endast den övre, mycket förfallna delen av västra gavelväggen skulle rivas, medan den nedre delen, det lilla tunnvalvet och bågslagen mot långskeppet skulle kvarstå. Förlängningen skulle bestå av en ”djupgående” läktare med bakåt stigande golv, med sittplatser längst fram och plats för orgel längst bak. Läktarbarriären skulle utgöras av nedre delen av det gamla murverket. Under läktaren skulle göras plats för en förhall med trappor till läktaren och en ny entré genom västmuren in till kyrkorummet. Genom att föreslå en förhall också i det norra tornet, ville Wählin att den ursprungliga norrportalen åter skulle användas. Wählin föreslog att södersidans vapenhus skulle rivas till förmån för ett friläggande av den vackra söderportalen och det enda kvarvarande ursprungliga söderfönstret. Kyrkans övriga ursprungliga romanska fönster ville han restaurera, samtidigt som han föreslog att göra senare upptagna fönster i formen ”mera lämpad efter kyrkan”. I kordelen ville Wählin flytta altaret framåt och anordna sakristia bakom detta. Genom ett sådant arrangemang skulle det gamla koret återfå sin ursprungliga form och storlek och det senare tillkomna kryssvälvda rummet skulle tydligt markeras som en tillbyggnad.

Wählins utvidgningsförslag till Östra Ingelstads kyrka var onekligen genialt. Bortsett från den planerade rivningen av vapenhuset var det ganska varsamma ingrepp i den gamla kyrkobyggnaden vars äldsta delar han ville återställa och vars senare tillägg han ville markera tydligare. I huvudsak godtogs hans skissförslag av församlingen, men själv var han inte ”glad åt offret af ens den minsta del av kyrkans gamla murverk”.

I sina övertalningsförsök lade han fram olika förslag att erhålla nödvändigt utrymme genom att till exempel sätta in större läktare inom kyrkans befintliga murar. Kravet på både fler sittplatser och plats för kyrkorgel gjorde emellertid att ett sådant läktararrangemang upptog mer än två tredjedelar av långhusets planutrymme och därtill invändigt skulle dölja ursprungliga portaler och fönster.

Sedan blev det tyst om kyrkans utvidgning i nästan fem år. Detta berodde dels på andra byggnadsuppgifter i församlingen, dels fanns kanske också ett svagt hopp från Wählins

4 Ibid.

sida om att församlingen skulle följa hans enträgna önskan att inte alls utvidga kyrkan.⁵

Församlingen i Östra Ingelstad utsåg i mitten av 1910 en byggnadskommitté som vid förnyad kontakt med Wählin gav honom uppdraget att komma med nytt förslag till kyrkans utvidgning. Wählin blev säkerligen bekymrad och drog ut på tiden innan han hörde av sig med ett nytt förslag. Säkert berodde detta på att han vid denna tidpunkt var överhopad med arbete, men kanske också för att han åter ville förhålla ärendet för att få församlingen att åtminstone acceptera hans tidigare förslag. Såväl kyrkoherden som enskilda församlingsmedlemmar påminde honom flera gånger per brev och uttryckte att de ville "få sin gamla kyrka förnyad" och "det regnar ju ner på oss i henne". För kyrkoherden var Wählin's långvariga tystnad "alldeles oförklarlig".⁶

I början av hösten 1911 presenterade Wählin ett nytt förslag till kyrkans utvidgande. Detta förslag har inte gått att finna. Klart är dock att vapenhuset skulle kvarstå och troligt är att det i övrigt byggde på grundtanken från det tidigare förslaget. Kyrkostämman antog förslaget med följande reservationer: dörren till vapenhuset skulle göras så stor att "lik bekvämt kan inbäras", fönster skulle anbringas ovanför dörren så att "jordfästning kan försiggå i vapenhuset", fönstret på södra sidan skulle göras lägre så att "det måtte bli ljusare i kyrkan" och på korets norra sida skulle fönstret "igänmuras".

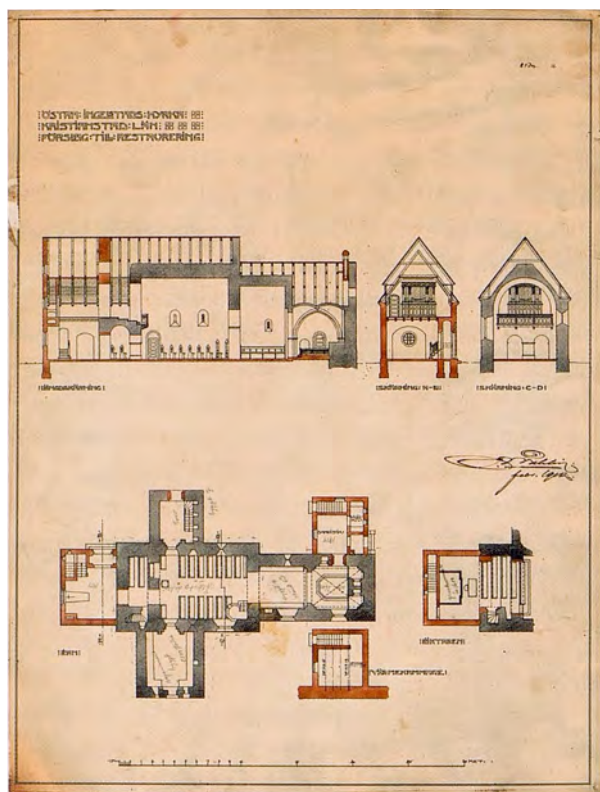
Dessa reservationer gjorde Wählin besviken, speciellt avseende ingreppen i de gamla romanska fönstren. Vid ett sammanträffande med byggnadskommittén en tid senare, lyckades han diskutera bort dessa förbehåll och kommittén var plötsligt beredd att helt acceptera Wählin's förslag från 1905. Detta överrumplade honom, men han kunde inte göra annat än stå fast vid sitt tidigare förslag. En viktig ändring gjordes dock när han nu föreslog att inte flytta fram altaret, därmed skulle koret behålla den befintliga storleken. Ny sakristia skulle i stället göras som en tillbyggnad till korets norra sida och därunder skulle inrättas en värmekällare.

Wählin hoppades att detta förslag till kyrkans utvidgning skulle kunna "genomdrivas" och han skulle skynda på arbetet så mycket han kunde. Som han vanligen annars gjorde hade han tydligen inte diskuterat förslaget med någon på Överintendentsämbetet eller Vitterhetsakademien och det som nu återstod var att få det förankrat och godkänt hos dessa båda myndigheter.⁷

5 Ibid.; Anteckningar i Wählin's skissbok nr 6, s 78–82 (LUHM). Skrivelse till Kungl. Vitterhets- Historie- och Antikvitetsakademien, Stockholm, upprättad av Theodor Wählin, dat. Lund den 27 februari 1913 (ÖIÄ, RA).

6 Protokoll vid kyrkostämma i Östra Ingelstad den 16 maj 1910, §3, ur KII:1 (1904–36), Kyrkoarkivet; Brev till Ärande Broder! (Theodor Wählin) från Otto Borgström, dat. Ö. Herrestad pr Gärsnäs den 5 februari 1922 (LLA, vol. 14, Östra Ingelstad 1904–14).

7 Protokoll vid kyrkostämma i Östra Ingelstad den 13 november 1911, §2, ur KII:1 (1904–36), Kyrkoarkivet. Avskrift finns i LLA, vol. 14, Östra Ingelstad 1904–14; Brev till Ärande Broder! (Theodor Wählin) från Otto Borgström, dat. Ö. Herrestad den 14 november 1911 (LLA, vol. 14, Östra Ingelstad 1904–14); Brev till Herr Kyrkoherde Otto Borgström, Ö. Herrestad,

Vid ett besök av försteintendenten I. G. (Isak Gustaf) Clason på Överintendentsämbetet i början av februari 1912, diskuterade Wählin troligen sitt förslag till utvidgning av Östra Ingelstads kyrka. Vad Clason hade för synpunkter vet vi inte, men troligen tyckte han redan då att kyrkan var stor nog som den var och knappast behövde utvidgas. Inte förrän kring slutet av året skickades ritningar in för ansökan om fastställelse (fig. 5). Till Clason skrev Wählin att han hoppades "att förslaget skall finna nåd för Ämbetet Ögon".⁸

Redan i slutet av december 1912 hade Överintendentsämbetet behandlat ärendet och då ansett att eftersom invånarantalet i Östra Ingelstads församling var i stadigt sjunkande, var en utvidgning av kyrkan inte "af behofvet påkallad". Likväl hade ämbetet utan erinran skickat ärendet vidare till Vitterhetsakademien och då inofficiellt till riksantikvarien framfört synpunkten om det minskade invånarantalet.

Wählin fick ständiga förfrågningar från kyrkoherden hur långt ärendet hade avancerat. På nyåret 1913 försökte han påskynda ärendets behandling genom ett brev direkt till riksantikvarien, Oscar Montelius. När Wählin hade informerats om Överintendentsämbetets ställningstagande, inte minst rörande det onödiga i att utvidga kyrkan, reagerade han snabbt och för att förekomma riksantikvarien skrev han ett långt brev till denne. Han redogjorde där ingående för hur förslaget framkommit och försvarade tappert den planerade utvidgningen.⁹

Svaret från riksantikvarien kom genom Vitterhetsakademiens amanuens Emil Ekhoff. Han var mycket kritisk mot Wählins förslag till kyrkans utvidgning och hans PM avslutades med orden "i nuvarande skick är förslaget omöjligt att antaga".

Gärnsås, dat. Lund den 22 december (LUB 15:65f.); Brev till Herr Domkyrkoarkitekten m.m. Theodor Wählin, Lund, från Otto Borgström, dat. Ö. Herrestad per Gärnsås den 29 december 1911 (LLA, vol. 14, Östra Ingelstad 1904–14).

8 Brev till Kyrkoherde D:r O. Borgström, Ö. Herrestad, Gärnsås från Theodor Wählin, odat., troligen skrivet i veckan 26 januari–1 februari 1912 (LUB 15:92); *Almanack för alla*, 1912. Enligt denna och ovanstående brev var Clason på besök hos Wählin helgen den 3 och 4 februari, varför det är troligt att Wählin då redovisade sitt restaureringsförslag för Östra Ingelstads kyrka. Clason var åter i Skåne söndagen den 22 december för att övervara invigningen av Brunnby kyrka, och möjligt är att han och Wählin då dryftade något om Östra Ingelstad; Brev till Kungl. Maj:ts Befallningshafvande i Kristianstads län från Theodor Wählin, dat. Lund den 13 november 1912 (LUB 16:89); Brev till Förste Intendenten m.m. Herr Professor I. G. Clason, Stockholm från Theodor Wählin, dat. Lund den 20 december 1912 (LUB 16:157).

9 Brev till Riksantikvarien m.m. Professor O. Montelius, Stockholm från Theodor Wählin, dat. Lund den 14 januari 1913 (LUB 16:175); Brev till Herr Godsägaren Louis Hofmeister, Ingelstadsgården, Smedstorp från Theodor Wählin, dat. Lund den 20 januari 1913 (LUB 16:183f.); Brev till Broder Montelius (riksantikvarien) från Theodor Wählin, dat. Lund den 22 februari 1913 (LUB 16:207ff.); Brev till Herr Pastor Conrad Ganslandt, Nygård, Smedstorp från Theodor Wählin, dat. Lund den 22 februari 1913 (LUB 16:211f.).

Det som Ekhoﬀ främst opponerade sig mot var att det som han kallade ”kapellet”, en trappa upp i kyrkans västparti, skulle försvinna. Wåhlin menade att det var ”fullkomligt uteslutet” att detta utrymme skulle ha varit ett kapell. Hela detta lilla rum, såväl som dess dörr mot kyrkan, saknade enligt honom ”all arkitektonisk artikulering och utsmyckning” och han ville se rummet som en tornkammare ”af ganska otyplig fason” som inte på något vis fick förväxlas med nunneklosterkyrkornas västgallerier. Det historiskt märkliga var däremot dörren och dess placering. Liknande dörrplaceringar hade han funnit i bland andra Valleberga kyrka och i de bornholmska kyrkorna. Hans hypotes var att de var gjorda i försvarssyfte och hade tjänstgjort som skyddad transportväg upp i tornet. Denna dörr hade han ju i det längsta försökt att bibehålla men sett sig tvungen att oﬀra.

Ekhoﬀ yttrade också farhågor för att den av Wåhlin föreslagna förändringen skulle tilldra sig ”en mindre behaglig uppmärksamhet” från Danmark. För Wåhlin var detta av sekundär betydelse. I ganska irriterade ordalag menade han, att om han var anförtrord en uppgift och ”löser den efter samvetsgrann pröfning och noggrann öfverläggning och efter att hafva försökt alla sätt att finna den bästa lösningen”, då var han också beredd att ta kritiken – oavsett varifrån den skulle komma.

Wåhlin hade faktiskt redan förekommit en sådan kritik. Några år tidigare hade han besökt kyrkan i Östra Ingelstad i sällskap med danska Nationalmuseets direktör Mouritz Mackeprang.¹⁰ Denna var Danmarks främste kännare av medeltida kyrklig byggnadskonst och Wåhlin hade senare med ritningar under armen också besökt honom i Köpenhamn. Tillsammans hade de båda entusiasterna ingående studerat kyrkan och det förslag till utvidgning som Wåhlin lagt fram. De hade då, enligt Wåhlin, kommit fram till att hans lösning på kyrkans utvidgningsproblem var ”under förhandenvarande omständigheter den bästa och enda möjliga”. Av samma uppfattning var, påstod Wåhlin, två välkända danska restaureringsarkitekter som han rådfrågat, nämligen professor Herman Baagø Storck och arkitekten Martin Borch.¹¹

Som svar på Ekhoﬀs PM sände Wåhlin en lång skrivelse till Vitterhetsakademien. Efter en redovisning av de mångåriga diskussionerna bakom förslaget, argumenterade

10 Mouritz Mackeprang (1869–1957), arkeolog, antikvarie. Han var från 1910 direktör vid Nationalmuseum i Köpenhamn och museets chef från 1922. Han har publicerat en rad böcker och skrifter om medeltida byggnader, profana såväl som kyrkliga, bl.a. *Vore Landsbykirker: en oversigt* (1920). Ur *Danskt Bibliografiskt Leksikon*.

11 Martin Borch (1852–1937), dansk arkitekt, utbildad vid Konstakademiet i Köpenhamn. Han var en av den danska nationalromantikens främsta företrädare med verk som bl.a. Andreakirken i Köpenhamn (1898–1901). Hans främsta verk som restaureringsarkitekt är Regensen (1906–09). Herman Baagø Storck (1839–1922), dansk arkitekt, utbildad vid Konstakademiet i Köpenhamn. Han erhöll professors titel 1879. Han är mest känd för den ganska hårdhänta restaureringen av Bjernede Kirke vid Sorø på Själland (1890–92), men har också gjort mer varsamma restaureringar, som ombyggnaden av Helligaandskirken i Köpenhamn och Tveje Merløse Kirke vid Holbæk. Samtliga uppgifter ur *Danskt Bibliografiskt Leksikon*.

Fig. 6. Östra Ingelstads kyrka – med Theodor Wählin's utbyggnad mot väster. Foto: Theodor Wählin, 1915. LUHM.

han i ganska bestämda ordalag mot Ekhooffs invändningar. Han nöjde sig dock inte med denna skrivelse utan besökte troligen också Montelius och Ekhooff i början av mars 1913.¹²

Drygt en månad senare blev Wählin's utvidgningsförslag för Östra Ingelstads kyrka utan erinran tillstyrkt av Vitterhetsakademien (fig. 6). Wählin uttryckte säkert sin innersta glädje och stolthet när han skrev till församlingen kyrkoherde "det skall bli riktigt roligt att taga fatt på detta arbete, ty jag har det bästa hopp, att vinna ett godt resultat".¹³

All ny inredning i Östra Ingelstads kyrka utformade Wählin i sin tids smak (fig. 7). De äldre slutna bänkarna ersatte han med nya öppna bänkar dimensionerade efter Överintendentsämbetets anvisning. Befintliga herrskapsbänkar med höga gavlar och

12 Brev till Herr Godsägare C. Ganslandt, Nygård, Smedstorp från Theodor Wählin, dat. Lund den 25 februari 1913 (LUB 16:216f.); Brev till Broder Montelius! (riksantikvarien) från Theodor Wählin, dat. Lund den 27 februari 1913 (LUB 16:218); Skrivelse till Kungl. Vitterhets-Historie- och Antikvitetsakademien, Stockholm, upprättad av Theodor Wählin, dat. Lund den 27 februari 1913 (ÖIÄ, RA).

13 Brev till Kyrkoherden, Fil D:r Otto Borgström, Ö. Herrestad från Theodor Wählin, dat. Lund den 7 april 1913 (LUB 16:261f.).

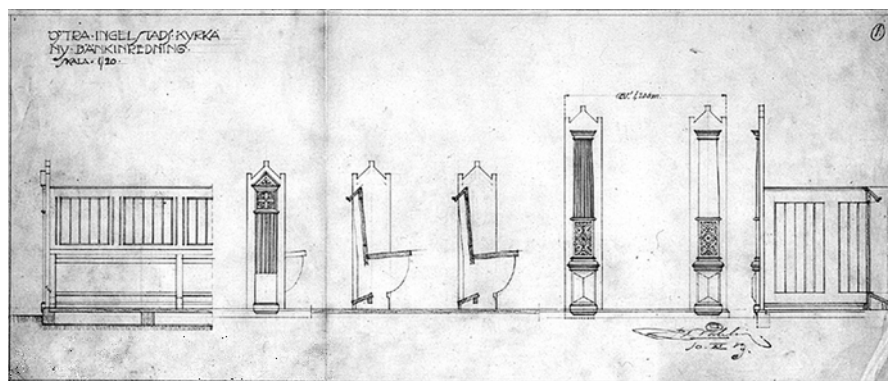

Fig. 7. Östra Ingelstads kyrka – ritning till nya bänkar. T. Wählin, 10.XI.13. LUHM.

Fig. 8. Östra Ingelstads kyrka – exteriör i norr, efter Theodor Wählin's restaurering, med ny sakristia till vänster i bilden. Foto: Oskar Ponnert, 2011.

*Fig. 9. Östra Ingelstads kyrka – interiör mot väster, efter Theodor Wåblins restaurering.
Foto: Oskar Ponnert, 2011.*

antydning till trappformation i gavelspetsarna bevarade han och gjorde till förebild för de nya och lägre bänkgavlarna. Dessa fick ett enklare formspråk med kannelyrer och ett markerat kors. Kyrkans nya inredning fick en helt modern färgsättning i en blågrön kulör som ofta återkommer i Wählin's kyrkoinredningar från denna tid.

I exteriören anpassade Wählin den västra utbyggnaden i form och storlek till den befintliga byggnadskroppen. För ljusinsläpp i tillbyggnadens övre del försåg han den med en låg takkupa med småspröjsade fönster, västgaveln fick smala fönsteröppningar i trapplöpet och ett större cirkelformat fönster i den nedre våningen. Den mot korets norra vägg tillbyggda sakristian markerades med blinderat gavelröste och tandsnittsornament. Tornentréns tillbyggnad utformade Wählin med framdraget gavelparti och en rundbågig portal med fogstruken omfattning av kalkstenskvadrar (fig. 8 och 9).

Att som skapande arkitekt våga och kunna förändra samtidigt som den kulturhistoriska ådran vill sträva efter vård och bevarande var och är den restaurerande arkitektens dilemma och utmaning. För det krävs mod, självsäkerhet och självständighet parad med en stor portion envishet och – naturligtvis – yrkeskunnande. Detta hade Theodor Wählin. Han arbetade modernt som en nyskapande arkitekt med kulturhistoriska förtecken.

Theodor Wählin har lämnat efter sig restaureringar av hög arkitektonisk kvalitet med harmoniskt gestaltade rum och väl anpassade tillbyggnader. Hans restaureringar har ett kulturhistoriskt värde och bör omhändertas med varsamhet. På samma sätt är det av vikt att vårda de yrkeskunskaper som han i sina restaureringar har lämnat åt eftervärlden.

REFERENSER

Otryckt material

Handlingar i Lunds universitetsbibliotek (LUB).

Handlingar i Lunds landsarkiv (LLA).

Theodor Wählin, fotografier, handlingar och skissböcker i Lunds universitets historiska museum (LUHM).

Litteratur

Ponnert, Hans (2011), *Theodor Wählin. Arkitekten och restaureringskonsten. En yrkesbiografi*. Diss. Degeberga.

Wählin, Theodor (1948), *Krönika över släkten Wählin ...* Opubl.

Om författarna

Stephan Borgehammar är professor i praktisk teologi vid Lunds universitet. Han forskar och undervisar om europeiskt kyrkoliv i historia och nutid. Han intresserar sig särskilt för fornkyrkan och medeltiden och har publicerat forskning om relikier av Kristi kors, medeltida predikan och helgonkult samt om Heliga Birgitta och birgittinorden. Som bosatt i Dalby, Skåne, har han utvecklat ett särskilt intresse för augustinklostret i Dalby med dess kyrka från 1000-talet.

anna elmén Berg är fil. dr i konstvetenskap vid Umeå universitet 1997 och antikvarie vid Piteå museum. Åren 2012–2015 var hon verksam som forskare vid Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, i projektet ”Medeltidskyrkornas modernisering”, knutet till Forum för forskning kring de kyrkliga kulturarven och delfinansierat av Kungl. Vitterhetsakademien. Under utgivning är skriften *Medeltidskyrkornas modernisering: Den svenska restaureringsdiskursen och kyrkliga moderniseringsprocessen ca 1925–1975 med exempel från Övre Norrland*.

Kerstin Barup är arkitekt MSA vid Barup & Edström arkitektkontor AB samt professor vid Lunds tekniska högskola (LTH) och Kungliga Konsthögskolan (KTH). Efter doktorsexamen i Lund har hon under mer än trettio år arbetat med bevarande och utveckling av kulturhistoriska byggnader, bland annat domkyrkorna i Växjö, Linköping och Kalmar. I kombinationen mellan forskning och professionellt arbete introducerade hon 3D-skanning i Norden för att sammanföra modern teknik med god restaureringskonst.

herman Bengt Sön är docent vid Konstvetenskapliga institutionen i Uppsala, där han 1999 disputerade på avhandlingen *Den höviska kulturen i Norden*. Han har varit verksam som universitetslektor och som redaktör för det av Kungl. Vitterhetsakademien och Upplandsmuseet utgivna niobandsverket om Uppsala domkyrka som publicerades i serien *Sveriges kyrkor* mellan 2010 och 2016.

JaKoB Lindblad är lektor i konstvetenskap vid Uppsala universitet, med arkitektexamen vid Chalmers, fil.kand. i Uppsala på en avhandling om det sena 1800-talets kyrkoarkitektur. Han har medverkat i Sockenkyrkoprojektet vid Riksantikvarieämbetet och i forskningsföretaget *Sveriges kyrkor* där han i *Uppsala domkyrka*, del VIII (2015) är författare till kapitlet om 1900-talets många utförda restaureringsförslag och den samtida debatten.

han Sponner t, arkitekt SAR/MSA, fil.kand. och tekn.dr i arkitekturens historia och teori vid Chalmers. Han arbetar som projekterande arkitekt och antikvarie med inriktning på restaurering av kulturhistoriska byggnader och har restaurerat ett stort antal kyrkor i Skåne och Blekinge. Som tidigare avdelningsdirektör på Riksantikvarieämbetet har han ansvarat för forskning- och utvecklingsarbete inom den antikvarisk-tekniska byggnadsvården samt restaureringsarbeten på ett flertal byggnadsminnen och ruiner.

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens serie *Konferenser*

- 1 Människan i tekniksamhället. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 25–27 januari 1977. 1977
- 2 Människan i tekniksamhället. Bibliografi. 1977
- 3 Swedish-Polish Literary Contacts. 1979
- 4 Människan, kulturlandskapet och framtiden. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 12–14 februari 1979. 1980
- 5 Människan, kulturlandskapet och framtiden. Bibliografi. Ed. Arnold Renting. 1980
- 6 Safe Guarding of Medieval Altarpieces and Wood Carvings in Churches and Museums. A Conference in Stockholm, May 28–30 1980. 1981
- 7 Tolkning och tolkningsteorier. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens symposium 17–19 november 1981. 1982
- 8 Research on Tropes. Proceedings of a Symposium Organized by the Royal Academy of Letters History and Antiquities and the Corpus Troporum, Stockholm, June 1–3 1981. Ed. Gunilla Iversen. 1983
- 9 Om stilforskning. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 16–18 november 1982. 1983
- 10 J. V. Snellman och hans gärning. Ett finskt-svenskt symposium hållet på Hässelby slott 1981 till 100-årsminnet av Snellmans död. 1984
- 11 Behövs ”småspråken”? Föredrag vid Vitterhetsakademiens konferens den 22 november 1983. 1984
- 12 Altaistic Studies. Papers Presented at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7–11, 1982. Eds Gunnar Jarring and Staffan Rosén. 1985
- 13 Att vara svensk. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 12–13 april 1984. 1985
- 14 Samhällsplanering och kulturminnesvård. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 28 mars 1985. 1986
- 15 Runor och runinskrifter. Föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens symposium 8–11 september 1985. 1987
- 16 The Slavic Literatures and Modernism. A Nobel Symposium August 5–8 1985. Ed. Nils Åke Nilsson. 1987
- 17 Nubian Culture: Past and Present. Main Papers Presented at the Sixth International Conference for Nubian Studies in Uppsala, 11–16 August, 1986. Ed. Tomas Hägg. 1987
- 18 ”1786”. Vitterhetsakademiens jubileumssymposium 1986. 1988
- 19 Polish-Swedish Literary Contacts. A Symposium in Warsaw September 22–26 1986. Eds Maria Janion and Nils Åke Nilsson. 1988
- 20 Sverige och Petersburg. Vitterhetsakademiens symposium 27–28 april 1987. Red. Sten Carlsson och Nils Åke Nilsson. 1989
- 21 Tradition and Modern Society. A Symposium at the Royal Academy of Letters History and Antiquities, Stockholm, November 26–29, 1987. Ed. Sven Gustavsson. 1989
- 22 Die Bronzezeit im Ostseegebiet. Ein Rapport der Kgl. Schwedischen Akademie der Literatur Geschichte und Altertumsforschung über das Julita-Symposium 1986. Ed. Björn Ambrosiani. 1989

- 23 Bilden som källa till vetenskaplig information. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 13–14 april 1989. Red. Allan Ellenius. 1990
- 24 Att tala utan ord. Människans icke-verbala uttrycksformer. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 25–26 oktober 1989. Red. Göran Hermerén. 1991
- 25 Boris Pasternak och hans tid. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 28–30 maj 1990. Red. Peter AlbergJensen, Per-Arne Bodin och Nils Åke Nilsson. 1991
- 26 Czeslaw Milosz. A Stockholm Conference. September 9–11, 1991. Ed. Nils Åke Nilsson. 1992
- 27 Contemplating Evolution and Doing Politics. Historical Scholars and Students in Sweden and in Hungary Facing Historical Change 1840–1920. A Symposium in Sigtuna, June 1989. Ed. Ragnar Björk. 1993
- 28 Heliga Birgitta – budskapet och förebilden. Föredrag vid jubileumssymposiet i Vadstena 3–7 oktober 1991. Red. Alf Hårdelin och Mereth Lindgren. 1993
- 29 Prehistoric Graves as a Source of Information. Symposium at Kastlösa, Öland, May 21–23, 1992. Ed. Berta Stjernquist. 1994
- 30 Rannsakingar efter antikviteter – ett symposium om 1600-talets Sverige. Red. Evert Baudou och Jon Moen. 1995
- 31 Religion in Everyday Life. Papers given at a symposium in Stockholm, 13–15 September 1993. Ed. Nils-Arvid Brिंगéus. 1994
- 32 Oscar Montelius 150 years. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, 13 May 1993. Ed. Paul Åström. 1995
- 33 August Strindberg och hans översättare. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 8 september 1994. Red. Björn Meidal och Nils Åke Nilsson. 1995
- 34 The Aim of Laboratory Analyses of Ceramics in Archaeology, April 7–9 1995 in Lund, Sweden. Eds Anders Lindahl and Ole Stilborg. 1995
- 35 Qumranlitteraturen. Fynd och forskningsresultaten. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm den 14 november 1994. Red. Tryggve Kronholm och Birger Olsson. 1996
- 36 Words. Proceedings of an International Symposium, Lund, 25–26 August 1995. Ed. Jan Svartvik. 1996
- 37 History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline. Proceedings of an International Conference, Uppsala, September 1994. Eds Rolf Torstendahl and Irmline Veit-Brause. 1996
- 38 Kultursamhangar i Midt-Norden. Tverrfagleg symposium for doktorgradsstudentar og forskarar. Førelisingar ved eit symposium i Levanger 1996. Red. Steinar Supphellen. 1997
- 39 State and Minorities. A Symposium on National Processes in Russia and Scandinavia, Ekaterinburg, March 1996. Eds Veniamin Alekseyev and Sven Lundkvist. 1997
- 40 The World-View of Prehistoric Man. Papers presented at a symposium in Lund, 5–7 May 1997. Eds Lars Larsson and Berta Stjernquist. 1998
- 41 Forskarbiografen. Föredrag vid ett symposium i Stockholm 12–13 maj 1997. Red. Evert Baudou. 1998
- 42 Personnamn och social identitet. Handlingar från ett Natur och Kultur-symposium i Sigtuna 19–22 september 1996. Red. Thorsten Andersson, Eva Brylla och Anita Jacobson-Widding. 1998
- 43 Philipp Melanchthon und seine Rezeption in Skandinavien. Vorträge eines internationalen Symposions an der Königlichen Akademie der Literatur, Geschichte und Altertümer anlässlich seines 500. Jahrestages in Stockholm den 9.–10. Oktober 1997. Herausgegeben von Birgit Stolt. 1998

- 44 Selma Lagerlöf Seen from Abroad – Selma Lagerlöf i utlandsperspektiv. Ett symposium i Vitterhetsakademien den 11 och 12 september 1997. Red. Louise Vinge. 1998
- 45 Bibeltolkning och bibelbruk i Västerlandets kulturella historia. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm 27 oktober 1997. Red. Tryggve Kronholm och Anders Piltz. 1999
- 46 The Value of Life. Papers presented at a workshop at the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, April 17–18, 1997. Eds Göran Hermerén and Nils-Eric Sahlén. 1999
- 47 Regionala samband och cesurer. Mitt-Norden-symposium II. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm 1997. Red. Staffan Helmfrid. 1999
- 48 Intuitive Formation of Meaning. Symposium held in Stockholm, April 20–21 1998. Ed. Sven Sandström. 2000
- 49 An Assessment of Twentieth-Century Historiography. Professionalism, Methodologies, Writings. Ed. Rolf Torstendahl. 2000
- 50 Stiernhielm 400 år. Föredrag vid internationellt symposium i Tartu 1998. Red. Stig Örjan Ohlsson och Bernt Olsson. 2000
- 51 Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. Symposium in Stockholm 14–16 Nov. 1997. Ed. Bente Magnus. 2001
- 52 Kyrkovetenskap som forskningsdisciplin. Ämneskonferens i Vitterhetsakademien, 12–13 november 1998. Red. Sven-Åke Selander. 2001
- 53 Popular Prints and Imagery. Proceedings of an International Conference in Lund 5–7 October 2000. Eds Nils-Arvid Bringéus and Sten Åke Nilsson. 2001
- 54 The Chronology of Base-Ring Ware and Bichrome Wheel-Made Ware. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, May 18–19 2000. Ed. Paul Åström. 2001
- 55 Meaning and Interpretation. Conference held in Stockholm, September 24–26 1998. Ed. Dag Prawitz. 2001
- 56 Swedish-Polish Modernism. Literature – Language – Culture. Conference held in Cracow, Poland, April 20–21 2001. Eds Małgorzata Anna Packalén and Sven Gustavsson. 2003
- 57 Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna. Konferens i Stockholm 27–28 november 2003. Red. Birgitta Roeck Hansen. 2005
- 58 Medieval Book Fragments in Sweden. An International Seminar in Stockholm, 13–16 November 2003. Ed. Jan Brunius. 2005
- 59 Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria. Red. Bo Lindberg. 2005
- 60 Wisława Szymborska. A Stockholm Conference May 23–24, 2003. Eds Leonard Neuger och Rikard Wennerholm. 2006
- 61 Konsterna och själen. Estetik ur ett humanvetenskapligt perspektiv. Red. Göran Hermerén. 2006
- 62 Litteraturens värde – Der Wert der Literatur. Konferens i Stockholm 26–28 november 2004. Red. Antje Wischmann, Eva Hættner Aurelius och Annegret Heitmann. 2006
- 63 Stockholm – Belgrade. Proceedings from the Third Swedish-Serbian Symposium in Stockholm, April 21–25, 2004. Ed. Sven Gustavsson. 2007
- 64 När religiösa texter blir besvärliga. Hermeneutisk-etiska frågor inför religiösa texter. Red. Lars Hartman. 2007
- 65 Scholarly Journals between the Past and the Future. The *Fornvännen* Centenary Round-Table Seminar, Stockholm, 21 April 2006. Ed. Martin Rundkvist. 2007
- 66 Hela världen är en teater. Åtta essäer om Lars Wivallius. Red. Kurt Johansson och Håkan Möller. 2007

- 67 Efter femtio år: *Aniara* 1956–2006. Föredrag vid ett symposium i Kungl. Vitterhetsakademien 12 oktober 2006. Red. Bengt Landgren. 2007
- 68 Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet. Red. Alf Ericsson. 2008
- 69 Astrid Lindgrens landskap. Hur landskapets kulturarv förändras, förstås, förvaltas och förmedlas. Red. Magnus Bohlin. 2009
- 70 Kyrkohistoria – perspektiv på ett forskningsämne. Red. Anders Jarlert. 2009
- 71 Skärgård och örlog. Nedslag i Stockholms skärgårds tidiga historia. Red. Katarina Schoerner. 2009
- 72 Emilia Fogelklou läst i dag. Nio essäer. Red. Anders Jeffner. 2010
- 73 Saint Birgitta, Syon and Vadstena. Papers from a Symposium in Stockholm 4–6 October 2007. Eds Claes Gejrot, Sara Risberg and Mia Åkestam. 2010
- 74 Universitetsrankning och bibliometriska mätningar: Konsekvenser för forskning och kunskapsutveckling. Red. Göran Hermerén, Kerstin Sahlin och Nils-Erik Sahlin. Sammanställn. Ulrika Waaranperä. 2011
- 75 Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645. Red. Olof Holm. 2011
- 76 Konsten och det nationella. Essäer om konsthistoria i Europa 1850–1950. Red. Martin Olin. 2013
- 77 Cent ans d'études scandinaves. Centenaire de la fondation de la chaire de Langues et littératures scandinaves à la Sorbonne en 1909. Dir. Sylvain Briens, Karl Erland Gadelii, May-Brigitte Lehman et Jean-Marie Maillefer. 2012
- 78 Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet. Red. Bo Andersson och Raimo Raag. 2012
- 79 Språk och ordkonst in österled. Red. Anders Jeffner. 2012
- 80 La Linguistique dans tous les sens. Dir. Françoise Sullet-Nylander, Hugues Engel et Gunnel Engwall. 2013
- 81 Trust and confidence in scientific research. Eds Göran Hermerén, Kerstin Sahlin and Nils-Erik Sahlin. 2013
- 82 The Birgittine Experience. Papers from the Birgitta Conferene in Stockholm 2011. Eds Claes Gejrot, Mia Åkestam and Roger Andersson. 2013
- 83 Text, tal och tecken. Några perspektiv inom språkforskningen. Red. Björn Lindblom. 2013
- 84 Flanörens världsbild. Red. Elena Balzamo. 2014
- 85 Sweden–Serbia and Europe. Periphery or not? Ed. Thomas Lundén. 2014
- 86 Richard Wagner. Werk und Wirkungen / His Works and their Impact. A Wagner Symposium 2013. Ed. Anders Jarlert. 2014
- 87 Svensk antikforskning vid Medelhavet. Gustaf VI Adolf och fältarkeologi i historiskt perspektiv. Red. Frederick Whitling. 2014
- 88 The *Eufemiavisor* and Courtney Culture. Time, Texts, and Cultural Transfer. Papers from a symposium in Stockholm 11–13 October 2012. Eds Olle Ferm, Ingela Hedström, Sofia Lodén, Jonatan Pettersson and Mia Åkestam. 2015
- 89 Klassisk filologi i Sverige. Reflexioner, riktningar, översättningar, öden. Red. Eric Cullhed och Bo Lindberg. 2015
- 90 Kyrkobyggnad och kyrkorum. Forskningsfrågor. Red. Jan von Bonsdorff, Ingmar Brohed och Anders Jarlert. 2017
- 91 Performativity in Literature. The Lund–Nanjing Seminars. Eds Eva Hättner Aurelius, He Chengzhou and Jon Helgason. 2016

- 92 Tears, Sighs and Laughter. Expressions of Emotions in the Middle Ages. Eds Per Förmegård, Erika Kihlman, Mia Åkestam and Gunnel Engwall. 2017
- 93 Continuity and Change. Papers from the Birgitta Conference at Dartington 2015. Eds Elin Andersson, Claes Gejrot, E.A. Jones and Mia Åkestam. 2017
- 94 Spiritual and Ecclesiastical Biographies. Research, Results, and Reading. Ed. Anders Jarlert. 2017.